

Steunpunt beleidsrelevant onderzoek 2007-2017

**gelijke
kansenbeleid**

De sociaal-culturele rol van de moskee in de Vlaamse samenleving.

Een explorerend kwalitatief onderzoek.

Kathleen van Walle

(SGKB – Universiteit Antwerpen)

Promotoren

Prof. dr. Patrick Loobuyck (Universiteit Antwerpen)

Prof. dr. Petra Meier (Universiteit Antwerpen)

Steunpunt Gelijkekansenbeleid

Steunpunt Gelijkekansenbeleid

Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

2011

ISBN 978-90-7727-171-1

Wettelijk Depot: D/2011/3680/14

NUR 756, 763

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Druk- en bindwerk: Drukkerij Lithos

**De sociaal-culturele rol van de moskee
in de Vlaamse samenleving.
Een explorerend kwalitatief onderzoek.**

Kathleen van Walle
(SGKB – Universiteit Antwerpen)

Promotoren

Prof. Dr. Patrick Loobuyck (Universiteit Antwerpen)

Prof. Dr. Petra Meier (Universiteit Antwerpen)

Steunpunt Gelijkekansenbeleid - Consortium Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt

Inhoudstafel

Inhoudstafel	5
1. Situering van het onderzoek	9
2. Onderzoeksopzet, methodologie en respons	11
2.1. Onderzoeksopzet	11
2.2. Methodologie	11
2.2.1. Focusgroepsgesprekken	11
2.2.2. Individuele interviews	12
3. Schets van de situatie op basis van literatuur	13
3.1. Moskeeën in de Vlaamse en internationale setting	13
3.1.1. Migratiegeschiedenis en moskeeën	13
3.1.2. De moskee en haar functies	16
3.2. Sociaal-cultureel werk in Vlaanderen	18
3.2.1. Sociaal-cultureel volwassenwerk	18
3.2.2. Sociaal-cultureel werk bij de jeugd	20
3.3. Sociaal-culturele participatie en haar integrerende rol	20
3.3.1. Participatie	20
3.3.2. Wat betekent participatie voor integratie?	23
3.3.2.1. Beleid	25
3.3.2.2. Integrerende rol van sociaal-culturele participatie	25
3.3.2.3. Moskeeën en hun invloed op integratie	26
4. Onderzoeksresultaten	29
4.1. Sociaal-culturele activiteiten	29
4.1.1. Soorten activiteiten	29
4.1.2. Organisatie van de activiteiten	31
4.1.2.1. Organisatie moskee en moskeebesturen	31
4.1.2.2. Locatie	33
4.1.2.3. Financieel	34
4.1.2.4. Aankondigingen	36
4.1.2.5. Samenwerking	36
4.1.2.6. Ondersteuning door federaties	38
4.1.2.7. Inspraak	39
4.1.2.8. Deelnemers	39
4.1.2.9. Evaluatie	40
4.1.2.10. Redenen om activiteiten te organiseren	40

4.1.3.	Generatiewissel	41
4.1.4.	Deelconclusie	44
4.2.	Samenwerking met de lokale overheid	45
4.2.1.	Wantrouwen en de wens om wederkerigheid	48
4.2.2.	Hoe zien moskeeën de rol van de overheid?	49
4.2.3.	Deelconclusie	51
4.3.	Integratie	52
4.3.1.	Rol van de moskeeën algemeen	52
4.3.2.	Rol met betrekking tot sociaal-culturele activiteiten.....	53
4.3.2.1.	Het effect op integratie voor de eigen gemeenschap.....	53
4.3.2.2.	Het effect op integratie naar buiten toe	54
4.3.2.3.	Barrières	56
4.3.3.	Deelconclusie	57
5.	Conclusie en aanbevelingen.....	59
5.1.	De sociaal-culturele rol van de moskee	59
5.2.	Welke samenwerking is er met de overheid en andere organisaties?	60
5.3.	Welke plaats heeft integratie in dit geheel?.....	61
	Bijlagen	65
	Bibliografie.....	71

1. Situering van het onderzoek

Dit onderzoek gebeurde op vraag van het kabinet van Vlaams minister van Inburgering Geert Bourgeois aan het *Steunpunt Gelijkekansenbeleid* en liep van midden april 2011 tot december 2011. Het maakt deel uit van de *Integratiekaart*, een geïntegreerd onderzoeksproject rond verschillende thema's met als gemeenschappelijke noemer 'integratie'.

Het thema van dit onderzoek betreft de sociaal-culturele rol van moskeeën in Vlaanderen en de mogelijke samenwerking rond integratie. Het betreft een explorerend, kwalitatief onderzoek. Het spitst zich toe op de sociaal-culturele activiteiten van de moskee, de contacten met de lokale overheid en het integratiepotentieel van die activiteiten.

Dit rapport bestaat uit vier hoofdstukken. Het eerste schetst de achtergrond van het onderzoek en de methodologie. In het tweede hoofdstuk kijken we naar de bestaande literatuur over moskeeën, sociaal-cultureel werk, participatie en integratie. In hoofdstuk drie worden de resultaten van het empirisch onderzoek gepresenteerd. Afsluiten doen we met een algemene conclusie. De topiclijsten van de focusgroeps gesprekken en de interviews werden achteraan toegevoegd als bijlagen.

2. Onderzoeksofzet, methodologie en respons

2.1. Onderzoeksofzet

In dit verkennend kwalitatief onderzoek staan drie vragen centraal: Welke socio-culturele rol vervult de moskee in Vlaanderen, welke samenwerking is er met de overheid en andere organisaties, en welke plaats heeft integratie in dit geheel? Op deze drie thema's gaan we telkens iets dieper in. Met betrekking tot de activiteiten kijken we naar de praktische organisatie, en hoe deze al dan niet passen in het sociaal-cultureel werk in Vlaanderen. In het luik over de vormen van samenwerking met de overheid en andere organisaties peilen we naar de impact van het Vlaamse en lokale beleid op moskeewerkingen. Ook gaan we na welke ondersteuning de moskeeën genieten in hun werking en hoe ze die ervaren. Welke bijkomende nood aan ondersteuning opperen deze moskeeverenigingen? Hoe kan de samenwerking verbeterd worden, zowel van de kant van de moskeeverenigingen als van de kant van de overheid? Tenslotte stellen we de vraag op welke manier de (participatie aan) moskee-activiteiten als een bijdrage tot integratie gezien kunnen worden.

2.2. Methodologie

De dataverzameling voor dit onderzoek gebeurde aan de hand van focusgroeps-gesprekken en individuele interviews. Op voorhand waren er geen hypothesen opgesteld die we zouden toetsen. Het doel van het onderzoek was een eerste verkenning van het terrein. Gezien het beperkt aantal respondenten zijn de onderzoeksresultaten niet generaliseerbaar. De empirische gegevens zijn niet representatief voor alle moskeeën in Vlaanderen, maar kunnen wel inzicht geven in de bredere tendensen/trends die zich afspelen in de islamitische geloofsgemeenschappen. En ze bieden mogelijkheden voor verder, meer toegespitst, onderzoek.

2.2.1. Focusgroeps-gesprekken

In functie van de representativiteit werd ervoor gekozen om de interne breuklijnen binnen elk van de groepen te overstijgen door focusgroepen samen te stellen, gespreid over regio, etnische achtergrond, geslacht en leeftijd. Ook werden aparte groepen georganiseerd met leden uit moskeebesturen. We werkten hiertoe samen met de FMV (*Federatie van Marokkaanse Verenigingen*), verschillende zelforganisaties, integratiecentra en lieten onze Turkse partnerorganisaties (het Belçika Diyanet Vakfi, de Belgische Islamitische Federatie en het Belgische Verbond van Islamitische Cultuurcentra) vertegenwoordigers sturen naar een vergadering. In het organiseren van deze focusgroepen werd nauw samengewerkt met een gelijktijdig onderzoek naar de imams en islamconsulenten in Vlaanderen aan het Steunpunt Gelijkekansenbeleid (Debeer e.a.: 2011a en b). Zo werd een groot aantal focusgroepen georganiseerd waarop beide onderzoekers aanwezig waren, afwisselend als moderator en observator. Om bijkomende informatie te bekomen over leeftijd, geslacht en moskeebezoek, werd aan elk van de aanwezige respondenten een korte schriftelijke vragenlijst voorgelegd.

Respons van de focusgroepen

Door de samenwerking met integratiecentra en koepelorganisaties kon de samenstelling van de focusgroepen van moskeebezoekers gediversifieerd worden naar etnische achtergrond, leeftijd en provincie.

- Vier etnisch gemengde groepen van jongeren verdeeld over Antwerpen en Gent werden bevraagd;
- Drie groepen vrouwen van hoofdzakelijk Marokkaanse achtergrond in Antwerpen en Gent werden bevraagd;
- Een groep van Marokkaanse mannen kon worden samengebracht in Antwerpen;
- Drie groepen vrouwen van Turkse achtergrond in Antwerpen, Gent en Limburg werden bevraagd;
- Drie groepen van Turkse mannen werden bevraagd in Antwerpen, Gent en Limburg.

Ten slotte werden ook twee gemengde groepen van moskeebesturen uitgenodigd. In totaal ging het om 58 respondenten, verdeeld over 16 focusgroepen. De jongste deelnemer was 15, de oudste 63. De mediaanleeftijd lag op 28 jaar. Exact evenveel mannen als vrouwen namen deel.

Meestal werd een achttal respondenten uitgenodigd. Omdat heel wat deelnemers op het laatste moment afbelden of niet kwamen opdagen, waren niet alle focusgroepen volzet. De minimale opkomst was twee, de maximale opkomst lag op acht. De meeste focusgroepen hadden vier tot zes deelnemers.

Ter afronding van het veldwerk werd er ook een focusgroepgesprek georganiseerd met personen die in de integratiecentra werken. Zo konden we luisteren naar hun ervaringen op vlak van contacten met de moskeeën, en konden we de onderzoeksresultaten aftoetsen. Samen met de individuele interviews hielp dit om de verkregen gegevens beter te kaderen.

2.2.2. Individuele interviews

Om extra informatie te verzamelen, werden er van drie moskeebestuurders die niet aanwezig konden zijn op de focusgroeps gesprekken individuele interviews afgenomen. Ter aanvulling van de gegevens die we hadden verkregen uit de focusgroepen, hebben we nog 14 bijkomende individuele interviews afgenomen. In Antwerpen, Gent en Genk interviewden we mensen van het beleid die werken rond integratie. Daarnaast bevroegen we enkele personen uit het allochtone middenveld in Vlaanderen. Dankzij deze interviews was het mogelijk de onderzoeksresultaten van de focusgroeps gesprekken beter te kaderen en tevens de versie van de verschillende organisaties en van de lokale overheden over de samenwerking met de moskeeën te horen.

3. Schets van de situatie op basis van literatuur

3.1. Moskeeën in de Vlaamse en internationale setting

3.1.1. Migratiegeschiedenis en moskeeën

Vanaf de jaren 1910 kwamen er moslimmigranten uit de Maghreb naar België als rechtstreeks gevolg van de Franse kolonisatie van de Maghreblanden. Het was echter pas vanaf de jaren 1960 dat de immigratie leidde tot een noemenswaardige stijging van het aantal gevestigde moslims in België. In 1964 werden bilaterale overeenkomsten getekend met Marokko en Turkije, in 1969 met Algerije en in 1970 met Tunesië, om arbeiders naar België te laten komen (Timmerman, Vanderwaeren en Crul, 2003: 1066 en Bousetta & Maréchal, 2004: 6). Later droegen verschillende factoren bij tot een stijging van het aantal moslims in België: gezinsherenigingen en – samenstellingen, de geboortes van nieuwe generaties op Europese bodem, de komst van studenten waarvan een groot deel zich definitief vestigde, de aankomst van politieke vluchtelingen en mensen zonder papieren, maar ook de bekering van een aantal 'autochtone Belgen' (Bousetta & Maréchal, 2004: 6). In 1974 werd de islam officieel erkend als eredienst in België.

In tegenstelling tot Groot-Brittannië, Frankrijk en Nederland had België geen contact met moslims via haar kolonies, maar was het vooral met de arbeidsmigratie vanuit het Middellandse Zee gebied dat de islam haar intrede deed in de Belgische samenleving. De immigranten werden toen echter nog niet bestempeld als moslims, maar als gastarbeiders. Dit is tot ver in de jaren tachtig zo gebleven (Kanmaz, 2002:1). Nadien was er een verschuiving in de benoeming van migrant naar moslim, zowel bij de gastmaatschappij als bij de immigranten zelf in hun perceptie. De maatschappij neigt de immigranten immers te definiëren op basis van hun veronderstelde identiteit, in plaats van op basis van hun sociale rol, wat ook geldt voor de 2^e generatie, die geboren en getogen is in de gastsamenleving (Allievi, 2006). Dit proces werd ook beïnvloed door de gebeurtenissen op het internationale toneel en de berichtgeving daarover, waardoor men de migranten of allochtonen als moslim ging bekijken omdat ze in de media ook zo benoemd werden (Kanmaz, 2009, 11).

De twee grootste gemeenschappen in België van niet-Europese origine zijn de Marokkanen en Turken. De meeste van deze immigranten komen van rurale gebieden in hun thuisland. Het merendeel van de Turkse immigranten komt van de Afyon provincie of grensprovincies. Een ander deel komt van het oosten van Ankara en van langs de kust van de Zwarte Zee. De Marokkaanse emigratie is meer beperkt tot een specifieke regio: de meeste Marokkanen in België komen van de provincie in het Rifgebied, een kwart van hen komen van Tanger. Meer dan drie kwart van de Marokkanen in België hebben hun roots in Noord-Marokko (Timmerman, Vanderwaeren en Crul, 2003: 1067-1068). De meesten onder hen wonen geconcentreerd volgens gebied van herkomst. Kanmaz schetst dit met een voorbeeld van de geografische situatie in Gent. In de buurt van de Sleepstraat wonen voornamelijk Turken uit Emirdag terwijl Sint-Amandsberg en Macharius vooral bevolkt worden door Turken uit de noordoostelijke provincies Kars en Posof. De *göçmenler* van Istanbul wonen in de Brugse Poort en de Turkse gemeenschap van Ledeberg is bijna volledig afkomstig uit het dorp Piribeyli (Kanmaz, 2009: 16).

Binnen de moslimgemeenschap in België bestaat een grote theologische, confessionele en politiek-ideologische verscheidenheid. Terwijl de meerderheid van de moslims in België soennieten zijn van hoofdzakelijk Malikitische (Marokko) en Hanafitische (Turkije) strekking, leeft hier ook een sjiitische minderheid. Het aantal alevieten, een heterodoxe variant van het sjiïsme in Turkije wordt geschat op 16.000. Van groeiend belang is de sjiitische vertegenwoordiging binnen de Maghrebijnse/Arabofone gemeenschappen. Hoewel het sjiïsme oorspronkelijk vooral vertegenwoordigd werd door moslims uit hoofdzakelijk Iran en Irak, 'bekeren' ondertussen steeds meer moslims van Maghrebijnse origine zich er toe. Enkele 'nieuwe' sjiitische moskeeën zagen zo reeds het licht in het Brusselse (Kanmaz, 2009, 15).

De meeste moskeeën en gebedsruimtes is men beginnen bouwen midden jaren 1970. In Groot-Brittannië was men daarmee al in de jaren 1950 begonnen. Daar werden ze gebruikt als 'safehouses' en om tegemoet te komen aan de religieuze noden van mannelijke migranten (Brown, 2008: 474). De moskeebouw in Frankrijk, Duitsland en Nederland begon evenals in België pas midden in de jaren 1970, wat vaak in verband kan gebracht worden met de familiehereniging in Europa en het wegvallen van de terugkeergedachte (Césari, 2005: 1027). Het hoogtepunt van dat proces was in de jaren 1980. In landen als Italië en Spanje waar de immigrantengemeenschappen pas later begonnen te groeien, verliep de inplanting van moskeeën op een veel hoger tempo. Italië is een uitzondering als het aankomt op het bouwen van moskeeën, gezien daar de eerste moskeeën werden gebouwd door een intellectuele elite (studenten van het Midden-Oosten) en niet door arbeidersmigranten (Maréchal, 2003: 81-82).

De nood aan het bouwen van moskeeën en gebedsruimtes kwam op na de gezinshereniging die gepaard ging met het opgeven van de terugkeergedachte en de nood aan openbare expressie van hun religieuze identiteit. Het belang van de uitbouw van een netwerk van moskeeën en koranschooltjes zat vooral in de transmissie van het eigen normen- en waardepatroon aan de kinderen (Kanmaz, 2002: 2). Terwijl de moskee voordien nog diende om de religieuze noden van de mannelijke arbeidsmigranten in te lossen, transformeerden de moskeeën nu naar de plaats van socialisatie, die cohesie en continuïteit aanbood aan de jongere generaties (Brown, 2008: 474 en Maussen, 2007: 12).

Verschillende onderzoekers zoals Césari, Dassetto, Kepel, Nielsen, Shadid en Van Koningsveld zijn het erover eens dat het ontstaan van moskeeën over het algemeen volgens hetzelfde patroon verloopt. In het eerste stadium wordt er een gebedsruimte gecreëerd op een bepaalde plaats waar er voldoende moslims zijn met de nood aan een gebedsplaats. Deze gebedsplaats wordt altijd opgericht en onderhouden door inkomsten uit de eigen gemeenschap (Maréchal, 2003: 82-83). De meeste moskeeën en gebedsruimtes zijn georganiseerd op etnische basis, slechts een beperkt aantal zijn georganiseerd op internationale of multi-etnische basis. Deze laatsten komen voornamelijk voor in kleinere steden of dorpen met niet meer dan één moskee of gebedsruimte, gezien het beperkte aantal islamitische inwoners (Shadid en Van Koningsveld, 2008: 50). Van zodra er voldoende mensen en middelen zijn voor een bepaalde etnische of religieuze groep om zich af te scheiden van de multi-etnische moskee, gaan zij op zoek naar een eigen ruimte om in te richten als moskee. De stijging van het aantal moskeeën betekent dus niet per definitie een stijgend aantal moslims. Het blijft wel zo dat elke moslim in principe in iedere moskee welkom is (Maréchal, 2003: 82-83).

In 1975 zijn in België de eerste moskeeën opgericht met het rechtsstatuut van een vereniging zonder winstoogmerk, een VZW (Kanmaz & El Battiui, 2004: 19). Deze organisatiestructuur houdt in dat er een raad van beheer wordt samengesteld die de vereniging beheert, zowel op vlak van visie als financieel, en verantwoording aflegt aan een verkozen algemene vergadering. Omdat de oprichting van een VZW ook de publicatie inhoudt van de statuten van de vereniging in het Belgisch Staatsblad, moeten elke wijziging van bestuur en andere belangrijke veranderingen worden genotuleerd. De interne werking van de meeste moskeeoorganisaties wordt echter gekenmerkt door informele en persoonlijke contacten en beslissingen (Kanmaz, 2007: 141).

Recente evoluties

a) Generatiekloof

Sinds het laatste decennium zijn er een aantal verschuivingen in het moskeelandschap merkbaar. De tweede generatie die nu ook volwassen is, wil maatschappelijk meer actief zijn en minder in zichzelf gekeerd (Sierens e.a., 2001: 31). De jongeren verwachten meer van hun moskeeën, omdat zij niet tegemoet komen aan hun noden om te leven als moslim in de diaspora (Kanmaz, 2007: 149). Dit is de kern van het generatieconflict dat heerst in de moskeeën: de eerste generatie die nog gericht is naar het land van herkomst wil haar macht en monopolie niet opgeven, terwijl de tweede generatie de deuren wil openen en meer wil werken aan een Europese of Vlaamse moskee. Tussen de generaties ligt dus een breuklijn in het debat over hoe een moskee moet functioneren. Zelfs wanneer de eerste generatie er niet meer is, zijn er nog altijd de zogenaamde 'schoonzonen' die de focus op de omringende samenleving inperkt (Kanmaz, 2007: 150). Schoonzonen zijn recent uit het land van herkomst geïmmigreerd en nemen vaak snel in de moskee een functie op. Zij spreken vaak de taal van de ontvangende samenleving niet, en zijn evenmin bekend met de leefwereld van de tweede generatie, waardoor die laatste vaak in opstand komt tegen de schoonzonen. Het is dus niet zo dat toekomstige generaties steeds meer voor een Europese islam gaan pleiten, gezien er tegengewicht is van de zogenaamde schoonzonen, die ervoor zorgen dat de moskeeën bastions van het herkomstland blijven (Kanmaz, 2007: 150). Daarnaast zien we ook een verschuiving in de manier hoe men de moskee benoemt.

b) Naamsverandering

In de Europese context doet zich een evolutie voor op vlak van benaming: in plaats van 'de moskee' heeft men het vaker over 'een centrum'. Dit heeft te maken met het aanbod: Als de meeste mensen enkel komen om te bidden, dan blijft het een moskee. Maar als de meerderheid voor andere activiteiten komt, noemt men de plaats een centrum. Het gaat hier niet enkel over een naamsverandering, maar ook om reële veranderingen. Deze zullen misschien nog niet gerealiseerd zijn, maar de intentie is er in elk geval (Kanmaz & El Battiui, 2004: 19). De moskee, of de masjid in het Arabisch, betekent letterlijk 'de plaats waar men zich in gebed terneder werpt'. In België gebruikt de moslimbevolking ook vaak andere termen: jama'a in het Arabisch of camii in het Turks, begrippen die eerder verwijzen naar de plaats waar gelovigen samenkomen. Deze termen zijn beter aangepast aan de islampraktijk in de Belgische context (Kanmaz & El Battiui, 2004: 13). Deze begrippen geven meteen de voornaamste functies van een

moskee mee. Een gebedsplaats en een ontmoetingsruimte waar men nieuwtjes over het reilen en zeilen in de gemeenschap uitwisselt.

3.1.2. De moskee en haar functies

Er is geen juridische afbakening, geen formele begrenzing of specifieke architecturale vorm nodig om een ruimte islamitisch te maken. De uitvoering van de rituelen en de heilige praktijk volstaan. Dit maakt dat de islamitische ruimte erg flexibel is. In de Hadith staat te lezen dat elke ruimte waar moslims bidden een moskee is. Het is dus de intentie die telt (Kanmaz, 2008: 3).

Elke moskee is een gebedsplaats, maar dit geldt niet omgekeerd. Een gebedsplaats is een plek waar je kan bidden en vind je in scholen, op luchthavens, enzovoort. Meestal heeft een gebedsruimte een gesloten karakter, terwijl in moskeeën iedereen welkom is. Ook architectonisch kunnen er verschillen zijn. Moskeeën beschikken meestal over een grotere infrastructuur waarvan de gebedsruimte voor de religieuze praktijk maar een onderdeel is. Het kan gebeuren dat een gebedsruimte evolueert tot een moskee (Kanmaz 2009: 23).

Op vlak van inrichting zijn er verschillen merkbaar tussen de gebedsruimtes van Maghrebijns/Arabofone moskeeën en die van de Turkse moskeeën. Binnen de Arabofone gemeenschappen staat de religieuze dimensie centraler dan het gemeenschapsaspect, wat de aanwezigheid van de religieuze symbolen verklaart. Afbeeldingen met etno-culturele referenties van grote prestigemoskeeën in het land van herkomst vind je eerder terug in Turkse moskeeën waar het gemeenschapsaspect net wel centraal staat (Kanmaz, 2009: 31).

Shadid en van Koningsveld (2008) onderscheiden vier functies bij moskeeën en gebedsruimtes: de zuiver godsdienstige, de maatschappelijk-opvoedkundige, de sociaal-culturele en de functie als identiteitssymbool (Shadid & van Koningsveld, 2008: 51). Met deze 'functie als identiteitssymbool' bedoelt men de moskee als een plaats van gemeenschappelijke identiteit. Hier wordt de islam gezien als een getransplanteerde religie in een niet-islamitische samenleving. De moskee vormt hier een soort van toevluchtsoord, en tevens een ontmoetingsplaats, waardoor deze functie eigenlijk ook onder de sociaal-culturele rol van de moskee kan vallen (Maussen, 2007: 12). Doordat moskeeën ook gemeenschapscentra zijn, dragen ze bij tot gemeenschapsbehoud en –vorming, en zijn ze dus tevens ruimtes voor identificatie en identiteit. Het is afhankelijk van moskee tot moskee welke elementen in de gemeenschapsvorming worden benadrukt. In 'traditionele' moskeeën zal dit de culturele of etno-nationale gemeenschap zijn, terwijl in de nieuwe, in het bijzonder Arabofone moskeeën, steeds meer het moslim-zijn het centrale bindende element is (Kanmaz, 2009: 43).

De religieuze functie van de moskee is de primaire functie. Het is een plek om de islamitische godsdienst te beleven, allereerst gedurende de ramadan en andere belangrijke tijdstippen van de islamitische kalender, later ook op vrijdag en andere dagen van de week (Shadid & van Koningsveld, 2008: 51). In elke moskee bevindt zich een gebedsruimte, met een minbar, waar de imam preekt, en een mihrab, de nis van waaruit de imam het gebed leidt (Kanmaz, 2009: 22).

De tweede functie die Shadid en van Koningsveld aanhalen is de maatschappelijk-opvoedkundige functie. In de islamitische wereld maakt onderwijs deel uit van het traditionele aanbod van de moskeeën. Vaak is er in grote delen van de islamitische wereld geen regulier of seculier onderwijs, en is de moskee daarom de enige onderwijsvorm. Gezien de actoren die in het land van herkomst instaan voor de transmissie van de religie in de Europese diasporacontext ontbreken, neemt de diasporamoskee deze taak op zich. Men biedt in de moskee koran- en taallessen aan, vooral aan kinderen tussen zes en twaalf jaar en soms ook aan vrouwen. De mannen krijgen deze lessen mee in de moskee tijdens de gebeden en de vrijdagspreek, maar omdat de vrouwen de moskee minder frequenteren volgen zij apart les (Kanmaz, 2009: 41). Deze lessen worden georganiseerd door de gemeenschap zelf en gegeven door vrijwilligers of door de imam. Het aanleren van de Arabische taal heeft niet enkel praktische, maar ook theologische redenen. In de Turkse moskeeën wordt ook het Turks aangeleerd. Daarnaast omvatten de lessen een algemene islamitische opvoeding zoals de correcte manier van bidden, rituele wassing, enzovoort. De klaslokalen bevinden zich veelal naast de gebedsruimte in de moskee zelf en soms bij iemand thuis (Maréchal, 2003: 29). Deze functie is er pas bijgekomen na de gezinshereniging en het opgeven van de terugkeergedachte. Men organiseert ook dars, een vorm van prediking in colloquia en congressen, waarop men religieus onderricht geeft. Hiertoe worden imams van andere moskeeën of uit het buitenland uitgenodigd, en de inhoud kan variëren van zeer elementaire zaken als de rituele wassing, tot meer maatschappelijke onderwerpen (Kanmaz, 2009: 42). De lessen worden in sommige moskeeën uitgebreid met computerlessen, kooklessen, enzovoort.

De moskeeën worden tevens gebruikt voor sociaal-culturele activiteiten. Het stijgende aantal sociaal-culturele activiteiten in moskeeën is een trend die merkbaar is in heel Europa. Deze activiteiten worden soms ook georganiseerd voor niet-moslims (Cesari, 2005: 1039). Zo worden er allerlei religieus gekleurde feesten en ceremoniën georganiseerd, zoals bruiloftsfeesten, besnijdenissen en rouwceremoniën. Deze functie heeft de moskee in de islamitische landen zelf niet. Daarnaast worden er ook allerlei activiteiten georganiseerd, waarbij vrouwen in toenemende mate een grote rol spelen (Shadid & van Koningsveld, 2008: 53). Een belangrijke bezorgdheid bij de ouders is een veilige omgeving creëren waar hun kinderen aan activiteiten kunnen deelnemen zonder in contact te komen met alcohol, drugs of andere slechte invloeden (Kanmaz, 2007: 180). Hierdoor probeert men via de moskee verschillende activiteiten te organiseren zoals uitstapjes naar pretparken en sportactiviteiten. De ontwikkeling naar een breder activiteitenaanbod is gebaseerd op twee dynamieken. Vooreerst de aanwezigheid van jongere krachten in de moskee, die nood hebben aan een aangepast scala van activiteiten. Daarnaast de impulsen van de Belgische overheden, die aansturen op een meer maatschappelijke functie van de moskee (Kanmaz en Mokhless, 2002: 11-12).

De moskee is ook een plaats waar men aan hulpverlening doet, onder meer via de zekat. Dat is de vierde pijler van de islam, die het geven van aalmoezen aanbeveelt. Men probeert een soort islamitische sociale zekerheid uit te bouwen om de gemeenschap te ondersteunen wanneer er de nood toe is, bijvoorbeeld bij de repatriëring na een overlijden naar het land van herkomst. Ook als er elders in de wereld rampen gebeuren gaat er steun uit naar de geloofsgenoten, bijvoorbeeld bij het conflict in Gaza of de aardbeving in Pakistan. Daarnaast wordt er ook geholpen bij het zoeken van een huis, administratieve problemen of bij het zoeken van werk (Metcalf, 1996: 11).

Stilaan groeit het sociaal, cultureel en educatief aanbod in de moskeeën. Zowel de leiders van de moskeeën als de moskeegemeenschap vinden dat de moskee mensen ten allen tijde moet kunnen opvangen. Er bestaat wel discussie over hoe dat juist verwezenlijkt moet worden. Vooral de jongere generatie wenst een meer uitgebreid en werelds aanbod (Kanmaz, 2009: 34).

3.2. Sociaal-cultureel werk in Vlaanderen

3.2.1. Sociaal-cultureel volwassenwerk

Sociaal-cultureel volwassenwerk valt onder de bevoegdheid van de Vlaamse minister van cultuur, momenteel Joke Schauvliege. Het decreet betreffende het sociaal-cultureel volwassenwerk dateert van 04/04/2003, dat in 2008 grondig werd herzien en eind 2008 en nog een keer in 2010 een aantal wijzigingen onderging. Het bepaalt hoe de sector in elkaar zit, hoe organisaties subsidies kunnen krijgen en behouden, en omschrijft de opdrachten voor het steunpunt Socius en de belangenbehartiger FOV, de Federatie van Organisaties voor Volksontwikkelingswerk.

Onder sociaal-cultureel volwassenwerk wordt verstaan *'Een onderdeel van het beleidsveld sociaal-cultureel werk: het omvat de activiteiten die de ontplooiing van volwassenen en hun maatschappelijke participatie willen bevorderen; personen nemen er vrijwillig aan deel, los van enig schoolverband en los van elke vorm van beroepsopleiding'* (Decreet Sociaal-Cultureel Volwassenwerk, p. 1). In het sociaal-cultureel volwassenwerk wordt de sociaal-culturele methodiek toegepast. Hieronder wordt een wijze van denken en handelen verstaan, *'die gesteund is op reflectie, ervaringsdeskundigheid en wetenschappelijke inzichten; die methodiek wordt door sociaal-culturele verenigingen, instellingen en bewegingen en hun vrijwillige en professionele medewerkers gebruikt om individuen en groepen aan te spreken en te activeren in één of meerdere bestaansdimensies en in hun diverse leefsituaties; deze bestaansdimensies kenmerken de mens als zin- en waardezoeker, als kennisverwerver, als vaardige actor of creatieve explorer, als cultuurschepper en sociaal wezen; als doelstellingen staan het ontwikkelen van een eigen identiteit, het bevorderen van sociale integratie en maatschappelijke participatie en de opbouw van een democratische, duurzame en inclusieve samenleving voorop; daartoe worden op bewuste en doordachte wijze open kansen geschapen, die uitnodigen tot ontmoeting en informeel leren; er worden processen van kritische bewustwording, reflexieve verantwoording en persoonlijke bekwaming gestimuleerd; er wordt aangezet tot de ontwikkeling van sociale, culturele en communicatieve competenties en de vorming van sociale netwerken en culturele symbolen; in het scheppen en benutten van deze kansen zijn de betrokken personen en groepen actieve deelnemers, met wie de medewerkers in dialoog treden over de concrete doelen en de aanpak¹'.*

De sector wordt door het decreet onderverdeeld in drie werksoorten: de verenigingen, de bewegingen en de vormingsinstellingen. Een vierde werksoort, de volkshogeschool, valt onder de werksoort van vormingsinstellingen. Elke werksoort heeft zijn eigen specifieke werkwijze, maar omdat ze allemaal de sociaal-culturele methodiek hanteren, zijn er toch vier gemeenschappelijke functies te onderscheiden: de gemeenschaps-

¹ <http://www.sociaalcultureel.be>

vormende functie, de culturele functie, de maatschappelijke activeringsfunctie en de educatieve functie.

Het decreet bepaalt verder nog de voorwaarden waaraan verenigingen, bewegingen, volkshogescholen en vormingsinstellingen moeten voldoen om subsidies te kunnen (blijven) ontvangen, inclusief de evaluatiecyclus die gehanteerd wordt door de overheid. De eerstelijnsorganisaties zoals moskeeën krijgen geen rechtstreekse subsidies, daarvoor moeten ze aangesloten zijn bij een vereniging die erkend is en gesubsidieerd wordt door de Vlaamse overheid, zoals FZO-VL, de Federatie voor Zelforganisaties in Vlaanderen². Deze federaties worden zelf overkoepeld door het Minderhedenforum, de spreekbuis van etnisch-culturele minderheden in Vlaanderen en Brussel, die een brugfunctie heeft tussen het allochtone verenigingsleven en het beleid (Heyse, 2008: 10). Momenteel zijn er dertien erkende federaties bij aangesloten³. Eind jaren 1980 zijn de federaties ontstaan. Hun doel was tweeledig: enerzijds namen ze de belangenbehartiging op zich als pleitbezorgers zowel voor hun achterban als voor lokale afdelingen. Zo wilden zij als politieke gesprekspartner au serieux genomen worden om tot grotere participatie en emancipatie op alle maatschappelijke terreinen te komen. Anderzijds hadden ze als taak de lokale verenigingen te ondersteunen en te begeleiden (Sierens e.a., 2001: 29).

Het decreet biedt ook een kader voor het steunpunt van de sector, Socius. Socius wordt door de minister van cultuur gesubsidieerd om de sector van het sociaal-cultureel volwassenwerk te ondersteunen. Deze autonome organisatie krijgt via een beheersovereenkomst met de Vlaamse Regering de volgende kernopdrachten toegekend; praktijkondersteuning, praktijkontwikkeling, beeldvorming en communicatie. De huidige overeenkomst loopt van 2011 tot 2015⁴.

De Federatie van Organisaties voor Volksontwikkelingswerk, of kortweg de FOV, is de belangenbehartiger van de gesubsidieerde sociaal-culturele organisaties bij overheden en beleidsinstanties. Het is een autonome onafhankelijke VZW van en opgericht door erkende organisaties voor sociaal-cultureel volwassenwerk en sluit dus geen beheersovereenkomst af met de overheid⁵.

In het decreet voor sociaal-cultureel volwassenwerk worden migrantenverenigingen vermeld, maar nergens gedefinieerd, noch uitgelegd, noch wordt hun meerwaarde geschetst. De voorwaarden die aan hen gesteld worden zijn minder uitgebreid, maar wat de verwachtingen jegens hen zijn wordt buiten beschouwing gelaten. Vanaf 2011 zouden ze op dezelfde voet behandeld worden als andere socioculturele verenigingen, en dus ook niet anders genoemd worden. Vanaf 2011 lopen de erkennings- en subsidievoorwaarden van de migrantenverenigingen dus gelijk met die van andere verenigingen en kunnen we spreken van een integraal in plaats van een categoriaal beleid. De reden hiervoor is dat men ook de allochtone verenigingen wil behandelen als volwaardige sociaal-culturele organisaties, om de emancipatie te bevorderen. Deze verandering was niet voor iedereen even goed: de federaties waren vooral bezig om aan de voorwaarden te voldoen om erkend te worden, en het allochtoon verenigingsleven is nog jong en de periode die ze krijgen om te professionaliseren is zeer kort

² <https://www.sociaalcultureel.be>

³ <http://www.minderhedenforum.be>

⁴ <http://www.socius.be>

⁵ <http://www.fov.be>

(Heyse, 2008: 28-9). Daarvoor genoten ze nog een aparte regeling. In 2010 kregen negen van de dertien migrantenverenigingen die een aanvraag hadden ingediend een erkenning. Voor de andere vier werd een overgangsregeling uitgewerkt, opdat ze in 2012 nogmaals een aanvraag kunnen indienen. Intussen werkt Socius een actieplan uit om migrantenverenigingen bij te staan in het aanvragen van erkenning⁶.

Een opmerking die in de omgevingsanalyse van het Kruispunt Migratie Integratie te lezen staat, stelt dat de definitie van sociaal-cultureel werk breder zou moeten worden opdat de zelforganisaties meer ondersteuning en erkenning zouden kunnen krijgen. Veel zelforganisaties werken immers op verschillende terreinen tegelijk, waardoor ze niet binnen de definitie van sociaal-cultureel werk vallen, en bijgevolg ook minder subsidies kunnen ontvangen (Omgevingsanalyse Kruispunt Migratie-Integratie, 2010: 29).

3.2.2. Sociaal-cultureel werk bij de jeugd

Het sociaal-cultureel werk Jeugd valt onder de bevoegdheid van de Vlaamse minister van Jeugd, momenteel minister Pascal Smet (SP.A.). Het toekennen van subsidies voor jeugdverenigingen gebeurt hoofdzakelijk door lokale besturen. Om de creatie van een rijk en gedifferentieerd aanbod aan niet-commerciële, sociaal-culturele activiteiten voor de jeugd te stimuleren, geeft de Vlaamse regering daarom subsidies aan verenigingen en lokale besturen. Het jeugdbeleid van de Vlaamse overheid legt de klemtoon op jeugdparticipatie en –informatie. Participatie is belangrijk omdat jongeren mede-eigenaars van de samenleving moeten kunnen zijn, informatie omdat kinderen en jongeren tal van keuzes moeten maken⁷. In zijn beleidsbrief voor Jeugd 2010-2011 schrijft Pascal Smet dat men om kansengroepen te stimuleren tot en te begeleiden bij het ontwikkelen van jeugdverenigingen ‘proeftuinen’ heeft opgezet. Deze proeftuinen hebben twee doelgroepen: zowel de lokale verenigingen die werken met kinderen en jongeren die leven in armoede als de verenigingen die zich richten naar jongeren met een etnisch-cultureel diverse achtergrond. Het doel hiervan is meer kinderen de kans te geven om eigen talenten te ontdekken en te ontwikkelen. Daarnaast wil men de gemeenten de mogelijkheid te geven om via deze prioriteit een ruimere doelgroep aan te spreken en kinderen en jongeren te bereiken die niet of minder deelnemen aan het bestaande jeugdwerkeraanbod. In 2011 zullen deze proeftuinen verdergezet en geëvalueerd worden. Omdat de financiering afhankelijk is van de lokale besturen, wordt er de nadruk op gelegd dat die de werking met arme kinderen en jongeren opnemen in hun jeugdbeleidsplan⁸.

3.3. Sociaal-culturele participatie en haar integrerende rol

3.3.1. Participatie

Kruispunt Migratie-Integratie, het vroegere Vlaams Minderhedencentrum, heeft een omgevingsanalyse opgesteld die in april 2011 gepubliceerd is. In die omgevingsanalyse wordt de participatie van mensen met een migratiegeschiedenis in het verenigingsleven

⁶ <http://www.sociaalcultureel.be>

⁷ idem

⁸ Beleidsbrief Jeugd 2010-2011

beschreven, gebaseerd op focusgroepsgesprekken en interviews met de stakeholders. Ook het integratiecentrum 'de8' in Antwerpen heeft een omgevingsanalyse, toegespitst op Antwerpen, uitgebracht onder de naam '*Achterstand van zaken. Etnisch-culturele minderheden in Antwerpen doorgelicht*'. Daarnaast is het onderzoek van het allochtoon verenigingsleven beperkt. In 2001 hebben Sierens e. a. onderzoek uitgevoerd naar het allochtone middenveld, en Petra Heyse (2008) heeft de allochtone vrouwenverenigingen onder de loep genomen. In de studie van Van Craen e.a. in 2007 en Vancluys e.a. in 2009 gaat men dieper in op de participatie, gelinkt aan de integratie van etnisch-culturele minderheden.

Onderzoek heeft uitgewezen dat deelname aan culturele activiteiten kan leiden tot minder verzuring en meer vertrouwen in de medemens. Zo onderzocht Matarasso, aangehaald in het onderzoek van Theunynck (2009) de invloed van participatie aan culturele aspecten. Hij heeft het over 50 mogelijk positieve effecten op zes verschillende terreinen: persoonlijke ontwikkeling, sociale cohesie, gemeenschapsgevoel, beeldvorming en identiteit, verbeelding en visie van de betrokkenen en hun gezondheid en algemeen welbehagen. Dit betreft enkel nog maar onderzoek naar kunst- en cultuurparticipatie. Ook in een publicatie van het integratiecentrum de8 stelt men dat deel uitmaken van een vereniging mensen geborgenheid, solidariteit, vertrouwdheid en het gevoel ergens bij te horen geeft. Zeker voor sport geldt dat participatie een belangrijke hefboom is tegen sociale uitsluiting.

Bij de aankomst van de eerste arbeidsmigranten in België ontstonden er meteen organisaties en verenigingen, met als doel de sociale, educatieve, religieuze of culturele belangen van de migranten te behartigen (Vancluysen, 2009: 39). Volgens Sierens e.a. (2001) ontwikkelden de migrantenverenigingen zich in twee fases. In de eerste fase ontwikkelden de verenigingen zich op basis van de structuren uit het moederland, met als doel contacten te onderhouden met het moederland. De overheden uit het moederland steunden de organisaties financieel en logistiek, met de bedoeling dat ze zich in het buitenland niet zouden groeperen om zich te verzetten tegen het regime in het moederland, en hen aan te zetten geld naar de familieleden te blijven sturen. Deze verenigingen zijn vooral gericht op de eerste generatie. De organisaties die ontstonden in de tweede fase zijn geïnspireerd door de integratie- en participatiegedachte. Ze zijn vooral gericht op de tweede, derde en eventueel vierde generatie. Deze organisaties zijn autonoom, wat wil zeggen dat ze zich, in tegenstelling tot de organisaties ontstaan in de eerste fase, niet religieus of politiek willen binden. Deze verenigingen nemen veelal het statuut van een VZW aan, een Vereniging Zonder Winstoogmerk, omdat ze rechtspersoonlijkheid willen en hun democratische werking willen benadrukken. Deze jonge organisaties worden meestal overkoepeld door een federatie. Opvallend aan deze organisaties is dat ze veel belang hechten aan belangenverdediging en pleitbezorging binnen de Belgische context waarin ze zijn ontstaan en opgegroeid (Sierens e.a., 2001: 26-8).

Intussen bestaat er in Vlaanderen een uitgebreid middenveld van migrantenorganisaties. Over de omvang bestaat geen duidelijkheid, en ook de kennis over dit middenveld is redelijk beperkt. De kern van de zelforganisatie van migranten verschilt volgens Sierens niet met die van het Vlaamse verenigingsleven. Meireman, die onderzoek deed naar de landelijke verenigingen van etnisch-culturele minderheden, stelt wel dat in het allochtone middenveld geen sprake van verzuiling is, iets wat je bij Vlaamse verenigingen dan weer wel ziet (Meireman, 2000: 60). Terugkerende

elementen in de definitie van migrantenverenigingen zijn dat ze gebaseerd zijn op vrijwilligheid, het meestal gaat om een zelfhulpgroep omwille van het gemeenschappelijk belang, ze gevormd zijn door individuen die zich bewust identificeren als leden van een etnische groep, de zelforganisatie de noden lenigt die gemeenschappelijk zijn voor de leden van de groep, en dat de zelforganisatie zich als een deel van de gemeenschap ziet (Sierens e.a., 2001: 42). Op basis van het onderzoek van Relinde Theunynck blijkt dat bij Gentse socio-culturele migrantenverenigingen minder aandacht besteed wordt aan participatie; de migrantenverenigingen vinden geen aansluiting bij het gevestigde Vlaamse culturele circuit, maar blijven zitten in het zogenoemde multiculturele circuit. Dit kan het wij/zij denken nog versterken (Theunynck, 2009).

Onderzoek van Van Craen e.a. (2007) toont aan dat terwijl 40% van de door hen bevraagde autochtonen lid zijn van een vereniging, slechts 20% van de bevraagde Turkse en Marokkaanse allochtonen lid is van een vereniging. Daarnaast bleek ook dat Turkse allochtonen meer participeren in eigen organisaties en minder in autochtone verenigingen dan Marokkaanse allochtonen. Als verklaring kijkt men naar de Marokkaanse overheid, die initiatieven van de eerste arbeidsmigranten afremde. Daarnaast zijn ook de heterogene samenstelling van de Marokkaanse gemeenschap en de interne tegenstellingen niet stimulerend om een goed functionerend verenigingsleven uit te bouwen (Vancluysen e. a., 2009: 40).

Sport- en religieuze verenigingen zijn het meest populair op vlak van participatie (Van Craen e.a. 2007). Uit hetzelfde onderzoek bleek ook dat allochtonen hun sociaal kapitaal eerder op informele dan op een formele manier opbouwen. Het buurtleven is belangrijk voor het sociale weefsel. Er dienen verschillende moeilijkheden en drempels als verklaring voor de lage participatiegraad van allochtonen aan het gesubsidieerde cultuuraanbod. Vooreerst is het Vlaamse model van verenigingen anders dan wat mensen met een migratiegeschiedenis kennen. Een sportclub is vaak nog het meest duidelijk, maar een jeugdbeweging, waar men andere opvoedingsidealen heeft, is voor allochtone ouders vreemd en ze sturen hun kinderen er liever niet naartoe. Ook in een muziekschool of tekenacademie zijn weinig allochtone leerlingen te bekennen (Kruispunt Migratie-Integratie, 2011: 28). Vrije tijd op zich is voor allochtone ouders een grote bron van zorgen. Gezien ze vaak klein wonen, brengen hun kinderen veel tijd op straat door, waar ze in contact kunnen komen met drugs, slechte vrienden en criminaliteit. Men is veelal niet op de hoogte van het aanbod van gestructureerde vrijetijdsbesteding, en als ze er van op de hoogte zijn, stellen de ouders zich vragen bij de invulling en het nut ervan. Daar komt nog bij dat het vaak te duur is. In de omgevingsanalyse van Kruispunt Migratie-Integratie zoekt men de verklaring ook in de sociaaleconomische situatie. Gezien een groot deel van de etnisch-culturele minderheden onder de armoedegrens leeft, is participatie bij hen niet vanzelfsprekend. Ook de veel voorkomende kansarmoede speelt een grote rol (Kruispunt Migratie-Integratie, 2011: 31). De financiële drempel is echter niet de enige verklaring voor de lage participatiegraad van allochtonen aan het verenigingsleven. Zoals eerder gezegd is men vaak niet op de hoogte van het aanbod, maar soms heeft men ook het gevoel dat het niet voor hen bedoeld is; de dispositionele drempel. Men vindt weinig aansluiting bij het aanbod. Daarnaast zijn er ook nog de institutionele drempels: men voelt zich ontmoedigd of uitgesloten door omstandigheden en procedures aan de aanbodzijde (Achterstand van zaken, 2008, 55). Verder is het ook belangrijk dat men oog heeft voor de grote culturele verschillen tussen visies op participatie en vrijetijdsaanbod bij

verschillende groepen. In Marokko ligt de focus bijvoorbeeld meer op ontmoeting en praten met familie en burens. Men wijst er ook op dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen niet willen of niet kunnen participeren. Als men niet kan participeren, dan moet daar iets aan gedaan worden. Als men niet wil participeren, moet men er begrip voor hebben. Misschien zijn de verwachtingen wel gewoon te hoog (Kruispunt Migratie-Integratie, 2011: 31).

De migrantenverenigingen zelf krijgen regelmatig af te rekenen met moeilijkheden. Enkele personen kunnen een vereniging oprichten, maar hoe bereiken ze de rest van de gemeenschap? Daarbij hebben ze voldoende kennis nodig over de organisatiestructuur en werking van het verenigingsleven in Vlaanderen. Er komt veel meer bij kijken dan men in het begin denkt (Heyse, 2008: 100). De meeste verenigingen draaien op vrijwilligers, wat maakt dat er minder continuïteit in de werking gegarandeerd is. Deze vrijwilligers zijn vaak nog overbelast en te weinig ondersteund. Vele organisaties hebben dan ook nood aan structurele middelen om de werking te kunnen voortzetten en uitbouwen (Kruispunt Migratie-Integratie, 2011, 29). Hier treedt een paradox op: naast de eigen werking moeten migrantenverenigingen vaak nog aan impliciete verwachtingen voldoen. Men gaat er van uit dat ze ook aan belangenbehartiging doen, aan ontwikkelingssamenwerking doen, dat ze aanspreekpunt zijn voor de gehele allochtone gemeenschap. Dit leidt tot een overbevraging van de organisaties (Theunynck, 2009: 28). Men doet er vanuit de 'ontvangende samenleving' vaak beroep op als woordvoerder van of toegang tot de allochtone gemeenschap, maar tegelijkertijd wordt hun bestaan in vraag gesteld. Strookt het bestaan van migrantenverenigingen met integratie? Komt deze 'opsluiting in de eigen categorie' niet neer op een risico op een verhoogd effect van uitsluiting uit de maatschappij? Deze link met integratie wordt in het volgende deel verder uitgewerkt, maar wordt hier even kort aangehaald om de paradox te verduidelijken. Andere moeilijkheden die migrantenorganisaties, inclusief moskeeverenigingen, ondervinden zijn de financiële en structurele beperkingen (men moet vechten voor subsidies), personeelskader en professionalisering (wat moeilijk is met het komen en gaan van de vrijwilligers), administratieve regels en procedures (vaak verliest men meer tijd met te zorgen dat men in orde is met alle administratieve formaliteiten dan dat men aandacht kan geven aan de eigen werking) en de ruimere context van het minderhedenbeleid (Sierens e.a., 2001: 151).

De eerste verenigingen van Turkse en Marokkaanse immigranten waren voornamelijk moskeeverenigingen (Sierens e.a., 2001: 24). De functies van allochtone zelf-organisaties komen overeen met de functies van een moskee, afgezien van de religieuze functie die deze laatste extra heeft. Het voordeel van moskeeverenigingen tegenover andere migrantenverenigingen is dat ze minder aanspraak doen op subsidies, waardoor ze minder aan opgelegde voorwaarden moeten voldoen met als gevolg dat ze laagdrempelige activiteiten kunnen organiseren. Voor migrantenverenigingen die subsidies willen bekomen is het belangrijk dat ze voldoende interculturele initiatieven nemen, wat voor sommige mensen afstotend werkt (Heyse, 2008: 75). De rol van de activiteiten in moskeën in de integratie wordt in een volgende deel nader bekeken.

3.3.2. Wat betekent participatie voor integratie?

Integratie wordt vaak gelijkgesteld met assimilatie. De assimilatietheorieën, die voortkomen uit de bestudering van integratieprocessen in de twintigste eeuw, stellen

dat integratie een opeenvolging van generaties vergt. Men gaat ervan uit dat de tweede generatie via participatie in het onderwijs onderdeel wordt van de ontvangende samenleving, met als eindresultaat gedeeltelijke of volledige absorptie. Tijd is hier dus een cruciale variabele. Als er immers voldoende tijd over gaat, zullen de banden met de eigen groep en het herkomstland in betekenis afnemen, nemen de immigranten de sociale en culturele kenmerken van de meerderheid over en verspreiden de volgende generaties zich over de verschillende sociale lagen in de maatschappij (Gijsberts & Dagevos, 2005: 20). Deze theorie kreeg wetenschappelijke onderbouw en legitimatie doordat ze door Robert Park geformuleerd werden als descriptieve theorie. Alsnog is er veel commentaar gekomen op dit model en kwam het zwaar onder druk te staan. Integratie is geen lineair proces met als eindresultaat een vervaging van de verschillen tussen de autochtone en allochtone bevolking. Daarenboven is integratie niet gelijk aan de eenzijdige aanpassing van immigranten aan het gastland. Er is wel degelijk een interactief aspect aan integratie, en daarbij komt nog dat er in beide groepen voortdurend veranderingsprocessen aan de gang zijn. Daarnaast heeft onderzoek aangetoond dat heel wat allochtonen blijven vasthouden aan hun eigen cultuur, of die herontdekken. Onderzoek van Meuleman en Billiet, geciteerd in Vancluysen e.a. (2009) wijst ook uit dat de perceptie van etnische dreiging in Vlaanderen nog steeds aanwezig is, en zelfs stijgt. Het gaat hier voornamelijk om economische en culturele dreiging, en de laatste jaren vooral om de angst voor de islam (Vancluysen e.a., 2009: 14). De moskee blijkt bij uitstek de veruitwendiging te zijn van de islamitische dreiging (Kanmaz, 2002: 3).

Het begrip integratie is een moeilijk definieerbaar begrip. Er is al veel over geschreven en gedebatteerd, maar er bestaat geen afgelijnde definitie voor. Het is een typisch *'essentially contested concept'*, een soort containerbegrip dat veel dimensies kent en erg complex is. Er bestaat geen eensgezindheid over de invulling van het begrip, ook niet onder wetenschappers, omdat het een evaluatief karakter heeft en een waardeoordeel inhoudt (Van Craen e.a., 2007: 2). In het woordenboek Van Dale Hedendaags Nederlands staat integratie beschreven als *"Het maken tot een harmonisch geheel of het opnemen in het geheel"*. Als voorbeeld wordt de integratie van allochtonen aangehaald en verklaard als volgt: *"hun opname in, en hun gedeeltelijke aanpassing aan, het ontvangende land"* (Van Dale Online woordenboeken). Volgens Willem Schinkel is het concept van integratie op zich al een hinderpaal in het integratiegebeuren, omdat de samenleving gefocust is op zichzelf, en hoe zichzelf 'gezond' te houden. Het integratieprobleem, en daarmee ook de niet-geïntegreerden, is dan een probleem dat van buitenaf komt, en dus geen deel uitmaakt van de samenleving zelf (Schinkel, 2008).

De invulling van het begrip is volgens Van Craen e.a. (2007) afhankelijk van de individuele kenmerken van de gebruiker en van de maatschappelijke context. Zij maken een onderscheid tussen structurele en sociaal-culturele integratie, twee dimensies van integratie die allebei bestaan uit subdimensies. Zo vallen onderwijs, arbeid, inkomen, huisvesting en politieke rechten onder structurele integratie. Dit heeft betrekking op de positie die etnisch-culturele minderheden innemen in de sociaaleconomische stratificatie. Sociaal kapitaal, taalbeheersing en –gebruik, waardeoriëntaties en identiteit, elementen die verwijzen naar de mate waarin minderheden zich onderscheiden van de samenleving waarin ze leven, vallen onder sociaal-culturele integratie. Beide processen kunnen elkaar doorkruisen en beïnvloeden. Wanneer ze elkaar overlappen dragen ze bij tot andere subdimensies, namelijk beeldvorming, discriminatie, solidariteit, veiligheid

en vertrouwen, zowel van de burgers onder elkaar als het vertrouwen dat ze hebben in de overheid en andere maatschappelijke actoren. Deze vijf subdimensies zijn de elementen van de sociale cohesie. Deze sociale cohesie is niet het resultaat van integratie, maar de subdimensies en aspecten van beide concepten beïnvloeden elkaar op een dynamische manier (Vancluysen e.a., 2009: 10).

3.3.2.1. *Beleid*

Op 22/04/2009 keurde het Vlaams Parlement het nieuwe integratiedecreet goed. Het vervangt het minderhedendecreet van 1998. Het gaat om een horizontaal beleid. Elke minister is dus mee verantwoordelijk. De artikels waarvan er uitvoeringsbesluiten zijn, treden in 2011 in werking. Voor alle andere onderdelen blijft het oude decreet (1998) van kracht.

Het integratiedecreet regelt de erkenning en subsidiëring van integratiecentra, integratiediensten, een participatieorganisatie, sociale vertaal- en tolkendiensten en een Vlaams Expertisecentrum Migratie, Inburgering en Integratie, het huidige Kruispunt Migratie-Integratie. Het integratiebeleid is een driesporenbeleid met als focuspunten emancipatie, toegankelijkheid en samenleven in diversiteit. De concrete taken hierop geënt zijn enerzijds het werken aan empowerment en participatie. Dit is een opdracht van het Minderhedenforum, de koepels en de eigen organisaties van de 'nieuwe Vlamingen'. Anderzijds moeten de integratiecentra en -diensten en het Kruispunt Migratie Integratie werken aan toegankelijkheid. Er wordt een grote verantwoordelijkheid op het lokaal niveau en bij de lokale besturen gelegd. Zij moeten het lokale integratiebeleid regisseren.

De overheid wil met het integratiebeleid een krachtige impuls geven voor een actief en gedeeld burgerschap. Het einddoel hiervan is dat iedereen actief zou participeren in de Vlaamse samenleving, en dat er voldoende samenhang wordt gecreëerd in de samenleving.

3.3.2.2. *Integrerende rol van sociaal-culturele participatie*

In hun omgevingsanalyse 2009-2014, '*Achterstand van zaken. Etnisch-culturele minderheden in Antwerpen doorgelicht*', stelt het integratiecentrum de8 dat deelname aan georganiseerde vrije tijd voor etnisch-culturele minderheden, evenals voor andere kansengroepen, een belangrijke hefboom is tegen sociale uitsluiting en integratie bevordert. Sociologen schrijven ook vele positieve effecten toe aan het sociaal-cultureel verenigingsleven. Participatie aan bijvoorbeeld sport versterkt gemeenschapsvorming, netwerken en vergroot burgerzin. Allochtone verenigingen krijgen dezelfde positieve effecten toegewezen (de8, 2008: 55). Ook Gijsberts en Dagevos (2005) stellen dat contact tussen autochtonen en allochtonen functioneel zijn voor integratie (Gijsberts & Dagevos, 2005:10). John Bowen valt hen bij door te stellen dat elkaar op straat zien niet volstaat om elkaar te accepteren. Volgens hem is het cruciaal dat er een soort van samenwerking of gezamenlijke activiteit moet zijn om de 'grenzen' te kunnen afbreken (Bowen, 2008: 43).

Etnisch-culturele minderheden kiezen ervoor te participeren in eigen verenigingen, daar het vormen van groepen en het vertrouwen van anderen gemakkelijker gaat in gemeenschappen van mensen met eenzelfde afkomst (Coffé & Geys, 2006: 31). Zo

ontstaan gemakkelijk parallelle circuits wat sociale segregatie in de hand werkt. Het voordeel aan deze aparte circuits is dat allochtonen er steun en geborgenheid vinden, en gebruik kunnen maken van een laagdrempelig aanbod. In het rapport van Heyse (2008) wordt het verschil duidelijk gemaakt tussen interne en externe emancipatie: met interne emancipatie bedoelt men de emancipatie binnen de eigen groep, het opbouwen van een eigen identiteit binnen de eigen culturele normen en waarden. Dit is noodzakelijk om te komen tot externe emancipatie. Hieronder verstaat men het opnemen van een rol in de bredere maatschappij, of participatie (Heyse, 2008: 12). Ook Sierens e.a. wijzen op deze paradox: men ziet emancipatie als 'het bewust willen werken rond de beleving en de constructie van etnische identiteit als een middel om te ijveren voor gelijke rechten en mogelijkheden voor de etnische groep als geheel'. Maar als allochtonen zich op die manier emanciperen, heeft men schrik voor segregatie, hoewel men net die emancipatie nodig heeft om te kunnen participeren (Sierens e.a., 2001: 95).

Er is discussie of de contacten die allochtonen in hun eigen gemeenschap aangaan het proces van integratie al dan niet zouden vertragen of afremmen. Het uitgangspunt dat allochtonen segregatie bevorderen door enkel actief te zijn in de eigen gemeenschap, wordt door verschillende onderzoekers weerlegd. Het is immers aangetoond dat wie veel contacten onderhoudt in de eigen gemeenschap, doorgaans ook veel contacten heeft in de autochtone gemeenschap (Vancluysen e.a., 2009: 29). Deze discussie zet zich verder in de praktijk: moeten de zelforganisaties gesubsidieerd worden door de overheid of niet? Er zijn mensen die stellen van niet, toch zeker niet als 'hefboom voor het integratiebeleid', gezien dat het de verzuiling nog verder in de hand zou werken. Etnisch-culturele minderheden mag men niet behandelen als een groep, maar als individuen (zie bijvoorbeeld Wouter Blomme, in De Standaard, 04/03/2005). Dirk Jacobs reageert hierop dat de zelforganisaties in de eerste plaats sowieso al weinig subsidies krijgen van de overheid. Daarnaast ziet hij de zelforganisaties als bondgenoten van de overheid en het autochtone middenveld om integratieproblemen aan te pakken. Jacobs waarschuwt er tenslotte voor de bruggen tussen de allochtone en autochtone gemeenschappen op te blazen door de zelforganisaties niet meer te ondersteunen (Jacobs, s.d.: 1-2).

3.3.2.3. *Moskeeën en hun invloed op integratie*

Met de gebeurtenissen op internationaal vlak zoals de Rushdie-affaire, het hoofddoekendebat in Frankrijk, de aanslagen in Madrid, de moord op Theo Van Gogh en 9/11 werd de islam in het integratiedebat gebracht. Volgens Kanmaz (2007) wijst een meer bewuste islam op integratie. De moskeeleiders en betrokkenen plaatsen moskeeën centraal in het stedelijke weefsel, en ze kennen hen een rol toe in de inschrijving van moslims in de stedelijke en de nationale publieke en politieke ruimte. Zo krijgt de moskee een grote rol in de integratie. Dit blijkt ook uit onderzoeken elders in Europa. Volgens Cesari wijst het feit dat moslims meer en meer moskeeën bouwen erop dat ze zich in de samenleving manifesteren. Dit wil ook zeggen dat ze met officiële instanties moeten onderhandelen en zelf ook officiële organisaties moeten vormen om serieus te worden genomen in het publieke debat. De stijging van het aantal moskeeën wijst dus niet noodzakelijk op een falen van integratie, wel integendeel (Cesari, 2005: 1027). Kanmaz valt Cesari volmondig bij als ook zij stelt dat de moslims vanuit het opgeven van de terugkeergedachte en het accepteren dat ze Belgische burgers zijn, in

de publieke ruimte hun plaats opeisen en hun belangen bekend maken (Kanmaz, 2002: 4). De moskee kan fungeren als een forum voor debat en interreligieuze dialoog. Als men op deze manier vooroordelen over elkaar probeert weg te nemen en elkaar beter probeert te leren kennen en begrijpen, kan dat de integratie bevorderen (Kanmaz, 2009: 198). Toch wijzen Kanmaz en Mohkless erop dat men deze relatief nieuwe rol van de moskee niet mag overschatten. Moskeeën zijn dan wel belangrijke actoren met een zekere invloed waardoor ze een aanspreekpunt kunnen zijn voor een lokaal (cultuur)beleid, dit veranderingsproces staat echter nog maar in haar kinderschoenen (Kanmaz & Mohkless, 2002: 17). Een belangrijk aandachtspunt dat Kanmaz aanhaalt is dat zowel integratie als participatie worden ingevuld als wederkerige begrippen: "De 'integratie' van moslims kan slechts slagen indien de inspanningen wederzijds zijn en ook de Belgische samenleving hiertoe de mogelijkheden biedt en stappen onderneemt." (Kanmaz, 2009: 203).

Hier sluit het debat over de zichtbaarheid van de moskee op aan. Sommige auteurs wijzen erop dat de verhoogde zichtbaarheid van de islam in de samenleving ook een integratieaspect bevat. Gezien de moskee de aanwezigheid van moslims zichtbaar maakt, heeft de moskee een symbolische betekenis (Kanmaz, 2009: 25). De moskee is in deze hoedanigheid een zwaar beladen symbool omdat ze zich in de kern bevindt van de debatten over de integratie van moslims in de Europese samenlevingen.

De verhoogde zichtbaarheid van de moskee speelt voor de moslims een dubbele rol. Enerzijds is de moskee een onmisbaar ankerpunt in de niet-islamitische samenleving. Hier kunnen zij uit die niet-islamitische omgeving treden en hun godsdienst belijden en functioneert de moskee als een soort van toevluchtsoord. Anderzijds is de moskee voor hen een symbool om hun blijvende aanwezigheid in de diasporacontext te markeren (Kanmaz, 2009: 24).

Ook in de ontvangende samenleving lokken de aanwezige moskeeën en vooral de bouw van nieuwe moskeeën reacties uit. Deze reacties zijn afhankelijk van de migratiegeschiedenis van de stad of plaats waar de moskee gebouwd zou worden. Als de stad migranten beschouwt als rechtmatige leden van de publieke ruimte, dan schrikken ze minder op van de zichtbaarheid van moslims via moskeeën (Landman & Wessels, 2005, en Saint-Blancat & Schmidt di Friedberg, 2005: 1083). Meestal lokken bouwplannen echter buurtprotesten uit, waarin de media een ophitsende rol kunnen spelen (Saint-Blancat & Schmidt di Friedberg, 2005: 1091). Beck heeft het verloop van zo een buurtprotest in Tilburg vanaf het indienen van de bouwplannen van de moskee nauwkeurig geschetst (Beck, 2002). Veelal worden moskeeën naar de buitenwijken verbannen. Hoe dichter de moskee zich bij het centrum zou bevinden, hoe bitter de strijd om de publieke ruimte gevoerd wordt. Als de moskeeën zich laten verbannen naar afgelegen plekken ver van de stadskern, dan krijgen ze een relatief grote vrijheid om een zichtbare islamitische architectuur toe te passen (Saint-Blancat & Schmidt di Friedberg, 2005: 1090, de Galembert, 2005: 1157 en Kanmaz 2011: 22). Ook in België riep de bouw van een nieuwe moskee veel protest op vanuit de lokale bevolking. Dit protest bereikte ook vaak de lokale media, waardoor er een grote discussie uitbrak waarin opinieleiders, politici en wetenschappers allemaal hun zeg deden (Shadid & van Koningsveld, 2008: 54).

Wanneer een moskee discreet en onzichtbaar blijft, zijn de protesten minder hevig. De eerste moskeeën in België waren van die soort: men noemt ze schuilmoskeeën. Dat zijn

moskeeën die zich verbergen achter een gevel: langs buitenaf zijn ze niet als moskee herkenbaar. Het zijn veelal gebedsruimtes waarvan de modale Vlaming geen weet heeft. Ze gaan schuil in omgebouwde woonhuizen, garages, winkelpanden of zelfs in industriële ruimtes, meestal in de buurten waar de migrantengemeenschappen zich vestigden zoals bijvoorbeeld Borgerhout (Kanmaz, 2011: 14). Als moslims een nieuwe moskee willen bouwen, opteren ze veelal voor een gebouw dat zoveel mogelijk gelijkt op de traditionele moskeeën in het land van herkomst qua stijl en architectuur, met veel verwijzingen naar de traditionele esthetiek (Kanmaz, 2009: 29). De belangrijkste elementen zijn dan koepels, minaretten, zuilengalerijen en kleurrijke interieurs met mozaïeken. Afgezien van het feit dat de moslims zich hier thuis zouden kunnen voelen, speelt ook de financiële motivatie: als de gemeenschap de bouw van een moskee zelf bekostigt, is het belangrijk dat ze zich ermee verbonden voelt. Hierdoor wordt de moskee zichtbaarder in het straatbeeld en met haar ook de moslimaanwezigheid. Dit is vaak het vuur aan de lont voor een hevig debat over zowel de architecturale aspecten, de bouwregelgeving maar ook over de integratie van moslims (Kanmaz, 2011, 14). Tegenstanders van de heimweemoskeeën argumenteren dat het net belangrijk is om de moslims in de Europese politieke en publieke ruimte in te schrijven. Christian Welzbacher pleit daarom voor de hedendaagse, Europese moskee, 'die zich in haar verschijningsvormen van bestaande islamitische tradities onderscheidt. Een bouwcultuur met een nieuwe, eigen vorm, die haar neerslag vindt in de planning van de nieuwe moskeeën van het Avondland: euro-islamarchitectuur.' (Welzbacher in Kanmaz, 2011: 29-37). Ook Nebahat Avcıoğlu is niet akkoord met de heimweemoskeeën, die volgens haar verwijzen naar de hoogdagen van de islamitische cultuur en beschaving die de moslims vandaag opsluiten in een gedateerd beeld van de Oriënt (Kanmaz, 2011: 15). Compromis moskeeën zijn dan weer de uitkomst van onderhandelingen en toegevingen van alle partijen. Wegens beperkingen van de politieke en maatschappelijke werkelijkheid kunnen de moskeeën niet altijd naar eigen wens gebouwd worden. Er zijn stedenbouwkundige voorschriften waar men rekening mee moet houden. Minaretten mogen niet zo hoog worden gebouwd als in de landen van herkomst, en mogen ook geen geluid maken (terwijl ze eigenlijk zouden moeten dienen tot het oproep voor het gebed) en worden symbolische minaretten genoemd. Er zijn ook veel moskeeën in de Europese diasporacontext zonder minaretten (Kanmaz, 2009: 28).

4. Onderzoeksresultaten

4.1. Sociaal-culturele activiteiten

In vele moskeeën worden er naast de dagelijkse gebeden en de vrijdagspreek, tal van andere activiteiten georganiseerd. Er zijn verschillende soorten activiteiten, maar ook de organisatie ervan varieert sterk van moskee tot moskee. Een belangrijke reden om naast het gebed nog te voorzien in andere bezigheden is de bezorgdheid die in de gemeenschap leeft om de vrije tijd van de jongeren. Men probeert hen dan ook zoveel mogelijk van de straat te houden en voor hen een aanbod uit te bouwen in de moskee zelf.

De frequentie van de socioculturele bezigheden verschilt van plaats tot plaats. Sommige moskeeën organiseren het hele jaar door activiteiten voor jong en oud, terwijl andere moskeeën dat ook graag zouden doen, maar daar niet de mogelijkheden toe hebben.

“Bij ons is dat natuurlijk niet altijd les. (...) Dus wat doen wij: maandelijks organiseren wij ontbijt, ofwel avondeten, dan komen de meisjes ontbijten en zijn we gezellig samen, ofwel gaan we ne keer iets gaan doen. Bijvoorbeeld: we zijn een keer naar Puyenbroeck gegaan, of we kijken samen een keer naar een film. Of we zijn een keer gaan schaatsen. (...) Dan komen ze ne keer, en zijn ze ne keer samen. (...) Huiswerkbegeleiding wordt er dan gegeven. En [iemand van de] humaniora geeft dat dan aan de [kinderen van de] lagere school.” (Moskeebezoekers, Vrouwen, V, R2)

Bij de bevraagde moskeebesturen en –bezoekers was het niet bij iedereen even belangrijk om op regelmatige basis activiteiten te organiseren, maar er was niemand tegen gekant.

R: “Het is een moskee, maar daarnaast ook een cultureel centrum. Het is de bedoeling dat het is om te bidden, maar als we kunnen ook iets te organiseren. Dat is ook de bedoeling, een cultureel centrum om dingen te organiseren, om mensen te helpen ... Dan kan je ook dingen programmeren, zoals sporten, reizen ...”

I: “En wordt dat veel gedaan?”

R: “Nee, dat is financieel niet mogelijk. We proberen dat te doen, we willen dat doen, maar financieel moet dat tijd hebben.” (Moskeebestuur, II, R. 7)

4.1.1. Soorten activiteiten

De activiteiten die men organiseert zijn meestal evenementen en minder projecten op lange termijn. Dat heeft enerzijds te maken met de subsidies die gericht zijn op eenmalige activiteiten, en anderzijds met de organisatiecapaciteit en doelstellingen van de moskeeverenigingen. Deze verschillen van moskee tot moskee. De doelgroepen die men tracht te bereiken zijn hoofdzakelijk de kinderen en jongeren en op de tweede plaats de vrouwen. De activiteiten gaan van koranlessen over straatfeesten tot uitstapjes naar pretparken of zelfs naar het buitenland.

Wat het meest voorkomt is de organisatie van lessen. Dit kunnen taallessen zijn, Turks of Arabisch, of Koranlessen waarbij de Koran wordt bestudeerd en de islam verder wordt uitgelegd. Deze lessen zijn vooral gericht naar de kinderen in de moskee, maar worden soms ook gegeven aan vrouwen- of mannengroepen. Aan het einde van deze lessenreeks krijgen de kinderen een soort rapport. In het kader van deze taallessen maakt de klas soms ook uitstapjes. De Turkse moskeeën aangesloten bij het BIF⁹ kunnen gebruik maken van een leraar gezonden door het Turks consulaat. Andere moskeeën voorzien zelf een leerkracht. De imam kan deze taak op zich nemen, of een vrijwilliger uit de gemeenschap kan dit ook doen.

"In samenwerking met het Turks consulaat hebben wij een leerkracht gekregen. Iedereen die wou kon een gratis Turkse leerkracht krijgen van het consulaat. Voor de Koran en allerlei kleine weetjes over de islam en ook muziek enzo, dat leren die ook dan, psalmen zoals bij jullie genoemd, maar islamitisch dan." (Moskeebezoekers, vrouwen, III, R. 1)

Regelmatig worden er ook lezingen en seminaries op touw gezet. De moskee nodigt dan een spreker uit om religieuze of sociale thema's te behandelen. Bij een religieus thema wordt er bijvoorbeeld een imam uit een andere moskee of uit het buitenland gevraagd. Die geeft dan toelichting bij allerhande onderwerpen die met de islam hebben te maken. Dit gebeurt veelal tijdens de Ramadan. Om een sociaal thema te bespreken wordt er iemand van de sociale sector uitgenodigd om toelichting te geven bij een bepaald fonds van de mutualiteiten, of over suikerziekte of borstkanker. Dit kan op initiatief van de moskee zelf zijn, maar de vraag kan evengoed uitgaan van de sociale sector.

"Er is ook, vorig jaar met kanker, iemand van de stad gekomen voor de vrouwen, ja, over borstkanker, en om over ouderdom lezingen te geven." (Moskeebezoekers, vrouwen, III, R2)

"CLB was bij ons geweest, en de gezinsbond, en er was zo een reeks over het gevaar van internet, over de school. Dat was ook een reeks activiteiten." (Moskeebezoekers, vrouwen, III, R1)

In vele moskeeën worden er ook muzieklessen en huiswerkbegeleiding georganiseerd voor de kinderen. Voor de vrouwen wordt er in sommige moskeeën voorzien in koken en nailessen en computerlessen. Verder wordt er een hele waaier aan activiteiten georganiseerd, zoals uitstapjes met de kinderen, een picknick, een straatfeest, sportactiviteiten of een boekenbeurs. Daarnaast probeert men evenementen te organiseren naar buiten toe, waarop iedereen uit de buurt welkom is, zoals een straatfeest of een iftaravond. Het aantal activiteiten hangt af van het draagvlak van het moskeebestuur. Hier komen we later nog op terug.

Naast de sociaal-culturele en sociale activiteiten zetten moskeeën zich ook op maatschappelijk vlak in. Men is erg bezorgd over hun kinderen en hoe ze van de straat te houden. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het project 'Samen op Straat' van een moskee in Antwerpen die samen met de politie en de vaders van de gemeenschap jongeren aansprakten op straat. Het doel hiervan is de leefbaarheid in de buurt en de

⁹ BIF: Belçika Islam Federasyonu, of de Belgische Islamitische Federatie

sociale cohesie te verbeteren. Dit project werd opgezet met steun van Samenlevingsopbouw Antwerpen en Stad Antwerpen. De vaders functioneerden hierbij als aanspreekpunt voor de buurt. Ook andere buurtbewoners werden betrokken bij het project.

“Men noemde dat toen ‘Samen op Straat’. Dat project werd dan toegepast in Hoboken waarbij dus de vaders samen de straat op gingen en jongeren gingen aanspreken die voor overlast zorgden, die rondhingen, met de bedoeling hen te overtuigen de mensen niet te storen, om de spanning in de buurt een beetje te verlichten. Dan hebben we ook een keer, in het volkshuis van Hoboken, hebben we de politie, de senioren, de oudere mensen, en de jongeren bij elkaar gebracht in een zaal. (...) En dat was heel verrijkend. Er werd eerst een film gezien, daarna werd er dialoog gevoerd, een discussie, waarbij de jongeren dan zeiden waarom ze de mensen overlast bezorgden. Het bleek dan dat ze het echt niet beseften, of het zich echt niet aantrokken eigenlijk. De ouderen hebben dan kunnen zeggen dat ze dat echt niet op prijs stelden, dat ze dat heel lastig vonden enzovoort, en de politie had dan ook een dialoog met de jongeren zo van: ‘ja, wij doen heel veel pascontrole omdat wij ook heel veel gebeld worden door de mensen. Wij zijn dan verplicht om tussen te komen en te onderzoeken wat er allemaal van waar is’. Iedereen heeft echt zijn gal kunnen uitspuwen als ik dat zo kan zeggen.” (Moskeebesturen, I, R. 1)

In Vlaams-Brabant bestaat er ook een initiatief onder enkele moskeeën die een vadergroep hebben opgericht, met hetzelfde doel: de dialoog aangaan met de jongeren, om hen zo op het rechte pad te brengen.

Omdat men voor het onderhoud van de moskee en de kosten van de activiteiten veelal op de eigen gemeenschap steunt, houdt men af en toe benefietacties om geld in te zamelen. De vrouwen van de moskee bakken dan koekjes en houden een *Kermes*¹⁰ waar ze vanalles te koop stellen. Deze inzamelacties zijn niet enkel bedoeld voor het eigen onderhoud, maar soms ook voor andere moskeeën of andere landen waar men door bijvoorbeeld een natuurramp getroffen is. Ook om mensen uit de eigen gemeenschap uit de nood te helpen worden soms giften gevraagd van zij die iets kunnen missen. Een respondent geeft het voorbeeld van ouders van een ziek kind die moeilijkheden hebben om de ziekenhuiskosten te betalen:

“(...) die komt naar de verantwoordelijke: ‘willen jullie dat eens proberen of de mensen mij kunnen helpen, want ik zit in kosten’, en dan helpen de mensen meestal.” (Moskeebezoekers, vrouwen, II, R. 3)

4.1.2. Organisatie van de activiteiten

4.1.2.1. Organisatie moskee en moskeebesturen

Er zit veel verschil op de organisatie van de moskeeën, wat een weerslag heeft op het al dan niet organiseren van veel activiteiten. Sommige moskeebesturen bestaan uit een algemeen bestuur met aan het hoofd een voorzitter, met dan nog een aparte vrouwen-,

¹⁰ Een *Kermes* is een soort van kermis bij de Turkse gemeenschap waar er gebakjes, zelfgemaakte kleding en dergelijke meer worden verkocht.

kinderen- en jongerenwerking. Bij anderen is er slechts een bestuur dat voor alles in staat. De imam kan deel uitmaken van het bestuur en is in sommige gevallen ook de moskeevoorzitter. Bij de meeste moskeeën echter is de imam verantwoordelijk voor wat de religieuze kant betreft, en staat het bestuur in voor de praktische zaken. Voor de taken en verantwoordelijkheden van de imam verwijzen we graag naar het rapport van Jonathan Debeer. Sommige moskeeverenigingen bestaan uit twee aparte vzw's, wat ook aangeraden wordt door de overheid. Dit is niet noodzakelijk om subsidies te verkrijgen, maar het is nuttig om het religieuze luik van het sociaal-culturele luik structureel gescheiden te houden. Dit zorgt voor meer transparantie in de boekhouding, zowel naar de eigen gemeenschap als naar anderen toe. Voor beide vzw's kan er eenzelfde raad van bestuur zijn.

Het verschil in organisatie zit ook in de bestaansduur. Waar het bij jonge moskeeën nog worstelen is om simpelweg te bestaan en lessen te organiseren, is dat bij moskeeën die al langer bestaan reeds routine waardoor zij zich kunnen concentreren op andere zaken. Deze laatsten zijn ook meer vertrouwd met het beleid in Vlaanderen en België rond moskeeën en erkenning. Dit werd ook zelf aangehaald door een moskeebestuurder van een erg goed georganiseerde moskee:

R.1: "Maar jullie zijn in proces en nog maar pas ..."

R.4: "Zeven jaar zijn wij bezig."

R.1: "Awel, wij zijn hier al vijftig jaar, dus wij hebben die moeilijke periode al gehad. Dus jullie hebben geluk denk ik, jullie krijgen steun van ons en zo, dat is belangrijk."

R.4: "Ja, dat klopt ook." (Moskeebesturen, II, R 1 en 4)

Ook in de leeftijd van de bestuursleden schuilt een verschil: moskeebesturen met een aantal jongere leden stellen zich meer open en hechten meer belang aan het organiseren van activiteiten dan de oudere generaties. Daarnaast is er ook nog een groot verschil merkbaar tussen Turkse en Marokkaanse moskeeën. In de Turkse gemeenschap kent men een andere organisatiestructuur en –traditie. Daar worden er verkiezingen gehouden voor de moskeebesturen, terwijl het bestuur in de Marokkaanse moskeeën meestal lang blijft zetelen. Anders dan bij de Turkse moskeeën komen er zo vernieuwende ideeën in het bestuur. Dit kwam in meerdere gesprekken boven, in de verschillende steden.

"Ik denk dat de Turkse moskeeën en moskeeverenigingen veel beter gestructureerd zijn, misschien ook een betere infrastructuur hebben. De Turkse gemeenschap is heel sterk georganiseerd, hebben een heel sterk verenigingsleven, en dat is binnen de Marokkaanse gemeenschap wel minder." (Individuele interviews, Beleid, III).

Alles gebeurt vrijwillig in de moskee. Dit is een belangrijke factor om de moskeewerking te begrijpen. Niemand wordt betaald om het gebouw open te houden, activiteiten te organiseren of de moskee te besturen. Toch zijn het bezigheden die veel energie en tijd vragen, en die moeilijk te combineren zijn met werk en gezin.

“Wij zijn allemaal vrijwilligers dus we hebben niet zo veel tijd. Dat is allemaal na onze uren, na 17u, zoals nu. Dat is voor de familie ook jammer natuurlijk.” (Moskeebezoekers, mannen, III, R. 2)

Veel activiteiten worden ad hoc georganiseerd. Enkele moskeeën werken echter met een jaarplanning, waarbij ze de activiteiten een jaar op voorhand vastleggen, zodat iedereen ze in hun agenda kan schrijven. Zo verloopt alles heel georganiseerd.

“Dus de bestuursleden die komen bijeen en wij komen wekelijks bijeen en wij regelen of beslissen wat wij gaan organiseren. Normaal gezien doen wij dat al van één jaar op voorhand. We programmeren heel het seizoen door en die organisaties [activiteiten] organiseren we dan. Dat kan vanalles zijn hé, dat kunnen uitstappen zijn, dat kunnen lessen zijn.” (Moskeebesturen, II, R. 1)

4.1.2.2. Locatie

De lessen gaan meestal door in de moskee zelf, waar men klaslokalen heeft ingericht. Bij één moskee die we bevestigd hebben, huurt men klaslokalen van een schooltje. Daar mogen echter enkel de Arabische taallessen doorgaan, en geen Koranlessen. De locatie van de andere activiteiten hangt af van het aantal deelnemers dat verwacht wordt en de mogelijkheden van het gebouw.

“Zoals ik al zei, het schoolfeest zal niet in de moskee doorgaan omdat deze eenvoudig weg te klein is om een schoolfeest te organiseren. Daarvoor huren ze een voetbalveld af om dit te organiseren. Het wordt wel door de moskee georganiseerd.” (Moskeebezoekers, jongeren, II, R. 3)

Bij het huren van andere zalen stuitte men soms op wantrouwen van de verhuurders als die horen dat het voor een moskeevereniging is. Zodra de contacten regelmatig zijn, valt dat wantrouwen weg. De Turkse moskeeën hebben meestal zelf een aantal faciliteiten in hun moskee. Daar heeft men vaak naast de gebedsruimte een aparte cafetaria, leslokalen en soms zelfs een sporthal. Uit de bouwplannen voor een nieuwe moskee van een moskeebestuur blijkt ook het belang dat men in zijn gemeenschap hecht aan de sociaal-culturele activiteiten georganiseerd door de moskee:

“Wij zijn bezig. Ik hoop dat wij niet geremd worden want wij wensen een heel mooi gebouw te maken dat voor de stad Antwerpen en de wijk een mooi [gebouw is waar we] een groot [aantal] activiteiten organiseren en die gaat ook voor onze samenleving heel belangrijk zijn. Waarom? Er gaat een groot cultureel centrum gebouwd worden en een grote gebedsplaats. De gebedsplaats is in tweede rang. Waarom? Het cultureel centrum in Antwerpen-Zuid is heel belangrijk omdat we met de burens en de wijkorganisaties kunnen samenwerken in klaslokalen, conferentiezalen en noem maar op. Alles wat er nodig is voor het cultureel centrum. Alle locaties: een ontspanningsruimte voor de jongeren, misschien een biljart- of sportzaal. (...). Noem maar op, en dan de gebedsruimte.” (Moskeebesturen, I, R. 6)

4.1.2.3. *Financieel*

De activiteiten zijn veelal gratis. Soms vraagt men ter ondersteuning van die activiteiten subsidies aan bij de stad, maar daar hangen enkele voorwaarden aan vast. Zo moet de aanvraag tijdig worden ingediend, terwijl vele activiteiten ad hoc worden georganiseerd. Sommige moskeeverenigingen gaan er van uit dat die subsidies voor sociaal-culturele activiteiten niet gelden voor activiteiten georganiseerd door de moskee. Dit blijkt een foutieve veronderstelling te zijn. Als je een sociaal-culturele activiteit organiseert, vanuit eender welke vereniging of organisatie kan je daar onder bepaalde voorwaarden subsidies voor krijgen.

“Een voorwaarde is: Antwerpse vereniging in Antwerpen. En daar vallen Antwerpse moskeeën onder. Het religieuze ondersteunen we niet. Dus de Koranlessen, de wekelijkse vrijdagsgerechten en noem maar op. De Afrikaanse kerken trouwens ook niet, het is niet enkel de islam. Maar als een moskee een socioculturele activiteit organiseert rond samenleving en diversiteit kan het wel in aanmerking komen. (...) Als de doelstelling is van de deuren open te trekken naar anderen dan is het ok. Het gaat om de doelstelling. Een iftar, als ze dat voor een eigen kring doen komt het minder in aanmerking. Maar als ze daarvoor de burens en vrienden uitnodigen en dan weer een rondleiding en informatie geven over het vasten bijvoorbeeld, over de iftar, enzovoort. (...) Wij weten wel dat het moskeeverenigingen zijn, maar het staat niet zo apart in ons beleid. Het is niet dat er speciale voorwaarden zijn voor hen, we bekijken alle verenigingen met dezelfde bril. Ze moeten een sociaal-culturele activiteit doen, we kijken naar onze criteria dan.” (Individuele interviews, Beleid, II)

Ook in Gent en in Genk kan je als moskeevereniging subsidies krijgen als je een sociaal-culturele activiteit organiseert. Het indienen van het dossier kost echter veel tijd en moeite, en soms heeft men het geld sneller bij elkaar door een omhaling te doen in de moskee zelf.

“Wij proberen van daar meer af te blijven. Voor ons ... Als het mogelijk is dat we naar de buitenwereld of naar de stad toe iets doen, dan proberen we die activiteit te laten erkennen. Maar dat is niet direct voor het geld of zo. Want wij proberen zelf in onze eigen middelen te doen. (...) Bijvoorbeeld als wij een activiteit willen organiseren, je moet die activiteit doorgeven, je moet alles doen ... Wij zijn allemaal vrijwilligers en er zijn zoveel dingen te doen om 300 tot 400 euro te krijgen. Begrijp je? (...) Er zijn ook niet veel mensen die professioneel op die manier kunnen werken. Wij hebben iedereen die werkt en iedereen heeft eigen job. Daarom proberen we daar af te blijven.” (Moskeebesturen, I, R. 6)

Als men de procedures te zwaar of onduidelijk vindt, laat men de subsidies links liggen. Dit kan soms uitmonden in een wantrouwen tegenover het bestuur bij de moskeebezoekers.

“Er wordt soms veel geld verzameld en ik denk, mijn eigen mening, dat een deel in eigen zak gaat. Waarom weigert men subsidies van de staat? Waarom? Welke redenen? Wij hebben niets te verbergen.” (Moskeebezoekers, Mannen, II, R. 2)

Een andere reden om geen subsidies van de stad aan te vragen is omdat er een wantrouwen jegens de overheid is, waardoor men ook geen beroep op hen wil doen. Men vreest dan inmenging van de overheid in de bezigheden van de moskee. Gezien een voorwaarde voor subsidies is dat je alle uitgaven kan verantwoorden heeft de overheid ook wel degelijk inkijk in de organisatie van de moskee op dat vlak. Anderen tonen zich wel enthousiast over de subsidies. Een moskeebestuurder uit Antwerpen verwijst naar de vele infoavonden rond subsidies en de mogelijkheden die je allemaal hebt. De voorwaarde is wel dat je het Nederlands machtig bent om alles te begrijpen

Als de moskeevereniging een aparte jongerenwerking heeft, kan ze net zoals andere jeugdverenigingen voor die activiteiten subsidies krijgen bij de jeugddienst van de stad.

"In Antwerpen zijn er bijvoorbeeld moskeeën die een afdeling hebben die erkend is als jeugdwerking. Die krijgen subsidies van Jeugd van stad Antwerpen. Het hangt af van de mensen die daar zijn, bestuursleden. Dat zijn echt mensen met ervaring, die hebben al ... veel mensen bijvoorbeeld die al bestuurslid in verschillende moskeeën zijn geweest, en die zeggen ja, we moeten niet altijd alleen religieuze dingen doen, we moeten ook denken rond de opvoeding, rond de jeugd, die hebben een apart lokaal voor de jongeren, sportactiviteiten, sportaccommodatie." (Integratiecentra Vlaanderen, R. 7)

Bij integratiediensten van de steden en bij de federaties kan men altijd terecht voor hulp bij het invullen van de subsidieaanvragen. Een nadeel van de subsidies is volgens een respondent dat die teveel gericht zijn op eenmalige evenementen. Er zijn ook projectsubsidies verkrijgbaar voor een project van een jaar, maar voor projecten op lange termijn bestaat er te weinig ondersteuning. Elke stad heeft overigens haar eigen subsidiereglement.

"Die reglementen zijn ook verschillend van stad tot stad. Er zijn steden die heel toegankelijke reglementen hebben voor sociaal-culturele activiteiten van gelijk wie, er zijn steden die dat niet hebben, of een ontoegankelijk reglement hebben; sommige steden hebben een reglement dat je pas kan indienen als je verbonden bent bij een koepel die erkend is. Als ge daar dan niet bij zijt, pech, dan komt ge niet in aanmerking. Het zijn vooral de grootsteden die daar zo wel op inzetten. Maar op veel andere plaatsen is dat niet, en moeten mensen het al maar weten." (Individuele interviews, Verenigingen, 1)

Naast de subsidies zijn er nog andere bronnen van inkomsten. In vele moskeeën wordt er een algemeen lidgeld gevraagd los van deelname aan specifieke activiteiten. Dit geld wordt wel gebruikt om extra, maar gratis, activiteiten te organiseren. Geld vragen voor een activiteit kan immers een drempel zijn voor de deelnemers.

"Ja dat is zo, wij organiseren activiteiten, wij doen er zoveel moeite voor, en als je dan de prijs zegt, kan dat ook een drempel zijn, ook al is het maar een kleine hoeveelheid, kan dat een drempel vormen waardoor de mensen zeggen van: 'nee'." (Moskeebezoekers, vrouwen, 1, R. 4)

Voor de lessen wordt er soms inschrijvingsgeld gevraagd om de cursussen te betalen. Dit zijn nooit grote bedragen. Daarnaast doen mensen vaak ook giften aan de moskee, zowel voor het onderhoud als om de activiteiten te laten doorgaan. Zeker voor de

lessen zijn mensen vrijgevig, omdat ze het ook heel belangrijk vinden dat hun kinderen die lessen krijgen en hun kennis van de islam en de taal vergroten.

“Ja, en alle kosten betalen we zelf van de vzw. We vragen niets van kinderen. Als wij een kennis hebben, bijvoorbeeld, sommige mensen hebben grote bussen in Brussel, ja dan gaan we bellen en als we activiteiten doen dat gaan we zo oplossen. Een grote bus komt met eigen chauffeur en dan brengen wij daar, ja, vlees en andere dingen dat wij van ons willen. Dat betalen we van de vzw. Maar soms doen we kermessen hé, we hebben dat hier ook gedaan en dan komt er geld binnen, hé. Ja, soort dingen verkopen, dan komt er geld binnen en dat kunnen we weer uitgeven voor kinderen, hé.” (Moskeebesturen, II, R. 2)

Voor grotere activiteiten zoals een reis of citytrip worden wel bijdragen van de deelnemers gevraagd.

“Nee, dan vraagt men wel inschrijvingsgeld natuurlijk. Anders wordt dat een te dure grap, wie gaat dat allemaal betalen? Want dat is dan een weekend in de Ardennen; je hebt die bus heen en terug, het eten zelf, de huur, enzovoort, dat zijn allemaal kosten hé.” (Moskeebesturen, I, R. 2)

4.1.2.4. Aankondigingen

De activiteiten kunnen op verschillende manieren worden aangekondigd. Enkele moskeeën hebben een facebookpagina, maar dit is nog geen wijdverspreid gebruik. De meeste bekendmakingen worden doorverteld aan elkaar, of doorgestuurd via SMS of per mail. Als er uitstapjes zijn voor de kinderen kondigt men die in de koranlessen aan, en eventueel schrijft de leerkracht de geplande activiteit in de schriftjes van de kinderen. De imam kan de activiteiten ook mededelen in de moskee, waarna de mannen het aan hun echtgenotes vertellen. Als er grotere evenementen worden georganiseerd, laat men posters en flyers drukken om reclame te maken. Als men er graag mensen uit de buurt bij wil, worden er uitnodigingen gemaakt en in de bus gestoken. Voor activiteiten gericht naar de eigen gemeenschap wordt vaak de eigen taal gebruikt, terwijl men de buurt aanspreekt in het Nederlands. Ook de activiteiten verlopen in de taal van de gemeenschap, tenzij er ook 'externen' aan deelnemen.

I: “En uw rietfluitlessen bijvoorbeeld; is dat in het Turks of in het Nederlands?”

R: “In het Turks. (...) Als er ook Belgische deelnemers zouden zijn, zou het ook in het Nederlands zijn. Daar is wel aandacht voor.” (Moskeebezoekers, jongeren, I, R. 1)

In Limburg is er een moskee die haar activiteiten aankondigt in het tijdschrift van de gemeente, en zelfs op TV Limburg. Dit uitzonderlijk geval duidt er op dat de moskee steeds meer haar plaats in de samenleving opeist en net zoals andere, Vlaamse, sociaal-culturele verenigingen de reguliere kanalen gebruikt om haar activiteiten te promoten.

4.1.2.5. Samenwerking

Moskeeën werken weinig samen in het organiseren van activiteiten. Iedereen is altijd welkom bij elkaar, men nodigt elkaar ook uit, maar de handen in elkaar slaan om

samen iets op touw te zetten gebeurt zelden. Soms is de moskee op zich al heel groot en tellen de activiteiten sowieso al veel deelnemers, zodat men niet op zoek gaat naar nog meer mensen om mee samen te werken. Een respondent oppert dat die samenwerking gestimuleerd zou kunnen worden als de Moslimexecutieve beter zou functioneren. Op gemeentelijk niveau probeert men door middel van de overlegmomenten de moskeeën samen te brengen om elkaar over hun activiteiten te vertellen. Wat ze hebben gedaan, hoe dat ging, wat de knelpunten waren en of dat het een succes was. Op die manier kunnen ze leren van elkaar, en misschien ook samenwerken of toch ideeën op doen. Maar zelf stappen de moskeeën niet snel naar elkaar toe om zaken samen te organiseren. Samenwerking vindt wel plaats via de religieuze koepels zoals Diyanet en BIF. De moskeebesturen vergaderen met elkaar, helpen elkaar met activiteiten, of organiseren samen iets.

“Ja, soms organiseren we stadorganisaties zoals bijvoorbeeld vier Diyanet-moskees plus De Koepel erbij. Die heeft ook een kleine band met ons. En op die manier doen we ook dat we ook met die mensen kunnen bijeenkomen en onze eigen problemen kunnen bespreken en proberen elkaar te kunnen helpen.” (Moskeebesturen, I., R. 6)

Met stadsdiensten zoals integratiediensten werkt men regelmatig samen. Deze samenwerkingen gebeuren meestal op vlak van het Offerfeest. Om dat allemaal gestructureerd en volgens de wetgeving te laten verlopen, wordt er vanuit de stad met de moskeeën overlegd om concrete afspraken te maken. Andere samenwerkingen komen neer op eerder aangehaalde voorbeelden zoals met de mutualiteit of het CLB (Centra voor Leerlingen Begeleiding). Bij de samenwerking zijn persoonlijke contacten heel belangrijk, vaak belangrijker dan de inhoud van de geplande activiteit. Hierop komen we in het volgende hoofdstuk terug.

Een opmerkelijke samenwerking vinden we terug bij een moskee in Ledeberg. Zij hebben over de jaren heen een band opgebouwd met de kerkgemeenschap van Ledeberg. Ze komen naar elkaars diensten en beleven samen de vasten. Bij iftarmaaltijden worden de mensen uit de parochie ook uitgenodigd en er is regelmatig overleg tussen de imam en de pastoor over hun werking en de buurt. Ook in Gentbrugge is er een dergelijk initiatief gestart.

“En wij proberen ook soms samen te werken met de mensen van de kerk. Iemand komt dan naar hier, om samen te werken over sociale dingen. Hoe kunnen wij de gasten leren om goed te blijven, niet slecht te doen. Die mensen komen dan naar hier. Wij hebben daar een relatie mee, contact mee, wij werken samen. Ook met de kerk van Gentbrugge, soms komen zij naar hier, wij nodigen hen dan uit.” (Moskeebestuurders, II, R. 7)

Voor sommige moskeeverenigingen is de samenwerking met andere verenigingen vanzelfsprekend.

“En wij als vereniging, wij organiseren ook wel veel met 't stad, en met de burens enzo. Karel De Grote Hogeschool, dat zijn onze burens, en wij mogen dan samen een nooduitgang delen met hun, en zij mogen dan onze zalen gebruiken. We hebben ook veel connectie met de burens, maar ook met Stad Antwerpen. Wij hebben nog onlangs

een activiteit met Gezinsbond gehad, daarvoor hadden wij nog een Iftar met ACV gehad. Met KVAV hebben wij al iets gedaan.” (Moskeebezoekers, Vrouwen, III, R. 1)

Een moskeebezoekster haalt het belang van dergelijke samenwerking aan:

“Het is ook belangrijk dat je als moskeebestuur vaak samenwerkt met andere verenigingen. Meestal zijn dat dan activiteiten die georganiseerd worden door de gemeente, waarbij allerlei verenigingen aan kunnen deelnemen. Als je daar vaak aan meedoet, dan zien ze u ook, en dan leren ze u ook beter kennen en dan zien ze van ‘ahja, het is niet enkel een moskee waar enkel moslims binnengaan die niet openstaan voor andere culturen of zaken ofzo’, allez, ge moet zo open mogelijk zijn. Dan gaat het allemaal veel gemakkelijker.” (Moskeebezoekers, Vrouwen, I, R. 3)

4.1.2.6. Ondersteuning door federaties

Voor logistieke hulp kan een moskeevereniging, als ze de rechtspersoonlijkheid van een VZW heeft, zich aansluiten bij een overkoepelende federatie zoals de Federatie voor Zelforganisaties, de Turkse Unie en de Unie voor Turkse Verenigingen. Zij staan de moskeeën bij met het aanvragen van subsidies, lokalenverhuur en communicatie. Hier is religie niet aan de orde, enkel de sociaal-culturele activiteiten worden ondersteund.

I: *“Hoe ondersteunen jullie die verenigingen dan?”*

R: *“Administratief, logistiek, projecten, en dergelijke. We doen vanalles en nog wat voor hen. Hetgeen ze zelf moeten doen als vrijwilliger, als bestuur van een vereniging, daarin ondersteunen we ze voor alles wat ze niet kunnen doen. Want als vrijwilliger heb je niet altijd tijd voor dossiers op te maken, en wij proberen hen te helpen met dossiers op te maken en dergelijke.” (Individuele interviews, Verenigingen, II)*

Ook met de erkenningsdossiers wordt er vanuit de federaties hulp aangeboden aan de moskeeën.

“Het is zo. Er wordt nogal eens beroep gedaan. Onder andere een aantal moskeeën die hulp hebben gevraagd op vlak van erkenning. Daar hebben wij geprobeerd op een aantal zaken te bemiddelen en die dossiers mee te helpen invullen. In het verleden hebben wij heel wat zaken samen georganiseerd. Bijvoorbeeld het internationaal kinderfestival op 23 april, dat doen wij samen met de moskeeën.” (Individuele interviews, Verenigingen, III)

Niet alle moskeebestuurders zijn opgezet met de hulp van de federaties.

“Ik zie dat niet als een meerwaarde. Die federaties zijn op zoek achter klanten. Voor ons is dat niet nodig, wij kunnen onze eigen papieren regelen. Voor sommige verenigingen kan dat misschien wel nodig zijn. Wij weten zelf wel hoe dat allemaal in elkaar zit, wij hebben zelf al meer dan 10 subsidiedossiers ingediend. Maar het probleem is dat die federaties nogal beperkt zijn in hun steun. Het is meer zo van ‘wij gaan uw handje vastpakken en papieren invullen’ en ze zijn zelf ook slachtoffer van teveel te moeten verspreid te zijn, teveel aanwezig moeten zijn overal waardoor de kwaliteit ook vermindert van de dienstverlening.” (Moskeebestuurders, II, R. 5)

Deze respondent pleit tevens voor een meer inhoudelijke ondersteuning (zoals hoe een visietekst opstellen, maken dat ze zelfstandig kunnen bestaan), terwijl de ondersteuning momenteel beperkt is tot praktische en logistieke zaken. Zijn kritiek op de federaties luidt als volgt: federaties zijn er vooral op uit om moskeeverenigingen aan te sluiten, niet zozeer om die een dienst te bewijzen, maar omdat die federaties een bepaald aantal leden moeten halen om als federatie erkend en gesubsidieerd te kunnen worden. Die criteria liggen vrij hoog. Voor mensen die zelf subsidiedossiers kunnen invullen, is er een andere soort ondersteuning nodig, die de federaties hen niet kan bieden. Die federaties zijn ook vaak overbevraagd. Zij zien de moskeeverenigingen als klanten die ze teveel 'paternaliseren' zoals de respondent het noemde, en te weinig zelfstandig laten worden.

4.1.2.7. *Inspraak*

In de meeste moskeeën heeft iedereen inspraak in het activiteiten aanbod. Wie iets wil organiseren kan dat aanbrengen bij het bestuur. Er zijn moskeebesturen die hun gemeenschap actief aansporen om voorstellen te doen. Zo toont men immers de wil om actief te zijn in de maatschappij, wat positief wordt bevonden. Sommige mensen komen met grote plannen af, en men staat niet altijd stil bij wat die organisatie allemaal met zich mee brengt. Zeker gezien alles vrijwillig wordt gedaan, is er niet altijd de tijd en de mankracht om alles in orde te krijgen.

"Er zijn heel veel mensen die vragen van: 'organiseer ne keer dit'. Ja, iets organiseren dat gaat zomaar niet hé. Je moet daarover nadenken, over brainstormen, al die contacten leggen met de mensen, steeds ook opvolgen, daar kruipt heel veel tijd in. En als dat steeds van dezelfde persoon is die zich daarmee moet bezighouden, dan is het een eenmanszaak en dat lukt niet altijd." (Moskeebezoekers, jongeren, I, R. 3)

4.1.2.8. *Deelnemers*

Veruit de meeste activiteiten worden georganiseerd voor kinderen en jongeren. Daarnaast worden er ook voor de vrouwen activiteiten georganiseerd, zoals autorijlessen of ze huren het zwembad voor enkele uren af. De mannen helpen vaak mee met de organisatie maar organiseren zelf niets voor de mannen alleen. Politie, gemeenteraadsleden, de burgemeester, mensen van de integratiedienst en buurtbewoners worden regelmatig uitgenodigd op de activiteiten. Met name de buurtbewoners gaan vaak in op de uitnodigingen. Mensen zijn vaak nieuwsgierig naar wat er allemaal gebeurt in de moskee, en burens nemen de volgende keer vaak vrienden mee om hen ook kennis te laten maken met de moskee.

"Iedereen zijn ook gekomen hé! Ik weet niet bij de anderen, maar bij ons zijn iedereen gekomen hé naar de Groenplaats [waar ze een Kermis organiseerden]. Ze vonden het ook heel mooi. Mijn burens waren gekomen, ik heb die uitgenodigd, en ze waren gekomen. En ik had gezegd: 'als jullie komen moeten jullie eventjes bellen', en ze hebben me gebeld, en ze wilden dat ik hen zou begeleiden. En ze vonden die naaiwerken en die breiwerken dan zo heel leuk, en ze gingen gebakjes enzo kopen." (Moskeebezoekers, Vrouwen, III, R. 4)

4.1.2.9. Evaluatie

Achteraf worden in de meest georganiseerde moskeeën de activiteiten ook geëvalueerd. Dan kijkt men naar wat er georganiseerd is, wat de knelpunten waren en hoe men het de volgende keer beter kan aanpakken.

“Alle besturen komen zeker 1x per maand bijeen. Om gedachtenwisseling te doen. Bijvoorbeeld ook na het programma dat zij georganiseerd hebben: wat waren de pluspunten, wat waren de negatieve punten, waar gaan we volgende keer op letten, zo van die dingen. Eigenlijk zoals bij alle verenigingen denk ik.” (Moskeebezoekers, vrouwen, I, R. 4)

Bij de Stad Antwerpen doet men dat ook in het moskeeverleg, zodat andere moskeeën van elkaar kunnen leren.

4.1.2.10. Redenen om activiteiten te organiseren

Een belangrijke reden waarom moskeeverenigingen buurtactiviteiten organiseren waarop iedereen welkom is, is integratie. De meest doorslaggevende reden echter is de bezorgdheid die heerst in verband met de vrijetijdsbesteding van de kinderen en jongeren in de gemeenschap. Het van de straat houden is een enorm grote incentive om de activiteiten te organiseren. De meeste activiteiten die georganiseerd worden zijn dan ook gericht naar de jongeren toe.

“Je kan wel bidden en thee drinken, maar is dat alles? Wie gaat de toekomst geven voor de kinderen die in deze tijd heel gemakkelijk in contact komen met dingen en drugs. Dus wie gaat die dingen geven? Opvoeding, kansen en hogere spirituele waarden geven.” (Moskeebesturen, I, R. 2)

“We doen ons best een waaier van aanbod te geven, want de bedoeling van de moskee [is] dat we er samen zijn en dat we de jongeren van 't straat weghouden. Als wij die waaier aan activiteiten aan onze kinderen niet geven, gaan ze ergens anders op straat hangen, en ik weet niet, naar discotheken en het slechte pad. (...) Dan gaan die rondhangen en met drugs en alcohol, met die viezigheden in contact komen. En om dat te vermijden doen wij ons best om echt waaiers van aanbod te geven als verenigingen, vooral te beginnen met de jongeren, om elkaar samen te brengen. Dus een moskee, eigenlijk is dat veel meer dan een gebedsruimte, dat is dus... Maar nu een klein onderdeel zelfs kan je zeggen.” (Moskeebezoekers, Vrouwen, R. 1)

Men erkent de behoeftes van de jeugd, en probeert daarom zoveel mogelijk via de moskee te organiseren. Dit lukt niet altijd wegens gebrek aan tijd, middelen en vrijwilligers. De reden dat men via de moskee activiteiten wil aanbieden, is omdat men dan zeker is dat de islamitische waarden zullen gerespecteerd worden. Algemeen werd wel gesteld dat men hun kinderen liet kiezen tussen de moskee of andere verenigingen, dat zij met andere woorden andere verenigingen niet per definitie uitsloten. Maar ook de jongeren zelf vinden het vaak moeilijk om activiteiten van niet-islamitische verenigingen te combineren met hun islamitische waarden.

4.1.3. Generatiewissel

De moskeeën in Vlaanderen bestaan over het algemeen al enkele decennia. De oorspronkelijke bestuurders worden steeds ouder en nieuwe generaties volgen hen op. In sommige moskeeën kan je spreken van een heus generatieconflict, terwijl bij andere moskeeën de overgang van het bestuur redelijk vlot verloopt. Daar spreken we van een generatiewissel. Een opvallend verschil is merkbaar tussen de Turkse en de Marokkaanse moskeeën. In de Turkse gemeenschap is er al een generatiewissel geweest en is er een verjongen in het bestuur. Dit ligt anders in de Marokkaanse gemeenschap.

“In de Marokkaanse gemeenschap is het met vallen en opstaan. We merken dat in heel wat moskeeën jongeren niet mee worden opgenomen in besturen maar wel mogen opdraven voor een aantal acties. (...) Maar we merken ook daarin, afhankelijk van het karakter van die jongeren ook natuurlijk, dat soms ook het klikt en soms niet, jongeren willen zich bewijzen aan de oudere garde, van ‘wij kunnen het aan, neem wat afstand, blijf niet constant op mijn vingers kijken, geef me wat vrijheid’, en die houden vol, en worden dan opgenomen in het bestuur. In een aantal moskeeën merken we dat een aantal jongeren dat niet hebben volgehouden, een aantal jongeren die willen heel snel resultaten laten zien, en snel de ruimte willen krijgen, en op die manier merken we dat het soms wat botst.” (Individuele interviews, Beleid, I)

Het verschil tussen de generaties in de moskeeën ligt vooral bij de frequentie en het aantal activiteiten, en het gebruik van het Nederlands. De meeste moskeebesturen zijn nu nog samengesteld uit mensen van de eerste generatie. Zij zijn voornamelijk gericht op de eigen gemeenschap en het gebed, minder op het organiseren van activiteiten. Omdat men een zekere vrees heeft voor verandering en voor invloeden van buitenaf, wil de eerste generatie de moskee niet openstellen. De ouderen in het bestuur vertrouwen de jongeren en hun bedoelingen met de moskee niet.

“[In een bepaalde moskee] is langzaamaan een generatiewissel. De voorzitter is iemand die inderdaad heel open is en heel bereid om samen te werken op allerlei niveaus, maar die wordt te vaak soms teruggeloten door zijn raad van bestuur waar een aantal mensen van een oudere generatie in zitten. (...) Gewoon een concreet voorbeeldje: we hebben met een platform rond tewerkstelling, opleiding, zo van die zaken een actie willen organiseren, een jobbeurs, naar allochtonen toe, dus langdurig werkloze jongeren. Wij dachten: de beste plaats is een moskee, daar komen de meesten. (...) Wij hebben dan met de voorzitter gepraat om te vragen of dat bij hen ging, want zij hebben een heel grote moskee met verschillende grote zalen. Hij zegt: ‘dat is een heel lovenswaardige actie, ik steun die 100%, waarom niet?’. Hij heeft dat op zijn raad van bestuur besproken, en die mensen hebben gezegd: ‘Nee, die komen hier niet binnen’. Voila.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 2)

Niet alleen de oudere bestuursleden, maar ook de achterban in de Marokkaanse gemeenschap heeft nog altijd minder vertrouwen in de jongeren dan in de ouderen. Ook daardoor is er voor de jongeren weinig ruimte in de moskee. De eerste generatie heeft zelf hard moeten werken voor de moskee. Ze hebben er veel geld en energie in gestoken en ze willen hun gebedshuis niet verliezen.

“De jeugd heeft respect op vlak van religie, maar die gaan er anders mee om dan de eerste generatie. Natuurlijk is dat anders dan 40, 50 jaar geleden. Het is gewoon uit schrik. ‘Maar als we het volledig aan de jeugd gaan geven, dan gaan wij niet meer mogen komen’ zegt hij [iemand van de eerste generatie]. Dat is ook zo een stuk bedreiging, dat ze niet meer welkom zouden zijn. Maar dat is ook een stuk uit angst, voor die sociale contacten, dat dat niet meer zou gaan. Dat zij een minderheid zullen zijn, dat ze niet meer waardevol en gerespecteerd zouden zijn. Dat gaat bij alle generaties zo zijn.” (Individuele interviews, Verenigingen, V)

Een andere angst die men heeft is dat jongeren gemakkelijker te beïnvloeden zijn dan de oudere generatie, en zo ook door de overheid te beïnvloeden zijn, een overheid die ze vaak wantrouwen.

Jongeren daarentegen zouden graag verandering brengen in de moskee. Ze willen de moskee opentrekken en meer naar buiten treden. Er is een grote wens bij de jongeren om deel te nemen aan het bestuur, maar het is voor hen niet altijd gemakkelijk invloed uit te oefenen op het moskeebestuur, laat staan deel uit te maken van dat bestuur.

“De jongere generatie is meer actiever, die hebben zich al een beetje ingeburgerd hier. Die willen ook openstaan voor de buitenwereld, buiten de moskee bedoel ik dan. Om ook te kunnen aantonen dat ze niet verkeerd bezig zijn. En ook omdat hetgeen dat ze aan het beleven zijn, dat ze dat mooi vinden, en willen bekend maken naar anderen ook. En ze spreken al de taal, beter dan de eerste of de tweede generatie, en ze staan zelfzekerder in hun schoenen dan de eerste generatie. Waarom zou je dat dan verbergen. Ik denk dat de idee van de jongeren op dat gebied wel goed is, dat ze openstaan ook voor anderen.” (Individuele interviews, Verenigingen, II).

De jongere generaties hebben respect voor de ouderen die nu het bestuur vormen. Ze begrijpen de angsten van de ouderen, en hebben eerbied voor de ervaring die zij al hebben. Wel duiden ze op de nood aan vers bloed. Sommige zien de mix van oudere, ervaren bestuurders met jonge geëngageerden als ideaal. In Gent heeft men recent een nieuwe moskee opgericht, en men laat bewust niemand van de eerste generatie toe in het bestuur. De jongere, tweede en derde generatie heeft er het heft in eigen handen genomen vanuit een duidelijke visie en missie voor de moskee.

“Het bestuur bestaat alleen maar uit de tweede generatie. Wij willen ook met een bepaalde visie naar voor komen en wij hebben ook een bepaalde werkmethodek bijvoorbeeld van vergaderen; er zijn verslagen, er is een bepaalde cultuur die de eerste generatie niet kent en dat botst ook soms. Vandaar dat wij er bewust voor gekozen hebben om die niet in het bestuur te trekken, zodat er achteraf geen conflicten ontstaan. Door de eerste generatie uit het bestuur te houden, kunnen er ook geen conflicten ontstaan tussen de generaties. (...) Ik denk dat dat bij alle generatieconflicten zo iets is: ‘Onze jonge mensen kunnen het nog niet en ze moeten nog veel leren van de oudere mensen.’” (Moskeebestuurders, II, R. 5)

De jongere generatie heeft andere noden en behoeften dan de oudere generatie. Jongeren hebben meer ondersteuning nodig op vlak van maatschappelijke kwesties. In tegenstelling tot de eerste generatie gaan de jongeren niet uit van een

terugkeergedachte, maar proberen ze hun toekomst op sociaal en economisch vlak hier uit te bouwen. Ze worden dus geconfronteerd met andere sociale vraagstukken.

“Ik denk wel dat er een andere denkwijze komt, nog niet van aanpakken, want er is een wissel van een generatie. Als we kijken naar 30 jaar terug en de dag van vandaag, daar is een zwart op witte verandering. Want vroeger was het enige idee van: we moeten zien dat we ons geloof kunnen uiten. Vandaag is die doelstelling er nog altijd, maar er zijn een aantal zaken bijgekomen. Onder andere onze kinderen, opleiding, werkloosheid, al die zaken, dat is er allemaal bijgekomen, terwijl dat dertig jaar geleden nog niet het probleem was.” (Individuele interviews, Verenigingen, III)

Het grootste mankement bij de oudere bestuursleden zien de jongeren in het feit dat zij geen Nederlands spreken waardoor de communicatie, zowel naar de jongeren als naar buiten toe, niet vlot verloopt. Bij het organiseren van een activiteit in samenwerking met het gemeentebestuur of een andere organisatie, is het belangrijk vlot te kunnen onderhandelen en afspraken te maken.

Regelmatig kwam het in de gesprekken naar boven dat men meer jongeren zou moeten aantrekken in de moskeeën. Hier speelt taal een grote rol. Vele jongeren voelen zich minder aangetrokken tot de moskee wanneer de vrijdagspreek in het Arabisch wordt gegeven, waardoor ze de imam niet verstaan. Ook de lezingen die in het Arabisch, Berbers of Turks worden gegeven lokken weinig jongeren. Als die in het Nederlands zouden doorgaan, zou men mogelijk veel meer jongeren bereiken. In sommige moskeeën is men actief bezig met het vertalen van de preken en Nederlandstalige lezingen te geven. Deze vertalingen worden echter niet steeds enthousiast onthaald door de eerste generatie. Veel (oudere) bestuursleden spreken immers vaak zelf geen Nederlands. Zij zijn bang voor een generatiewissel. De gebrekkige kennis van het Nederlands bij de bestuursleden maakt het voor de jongeren bovendien niet gemakkelijk zich bij hen verstaanbaar te maken. Zo kunnen ze moeilijk een stem krijgen in het bestuur.

In de Stad Antwerpen wil men actief de moskeeën stimuleren meer jongeren bij het bestuur te betrekken. Men probeert dat te doen zonder de moskeeën het gevoel te geven dat het stadsbestuur zich inmengt in de bestuur van de moskeeën. Dit is echter niet gemakkelijk, daar de ouderen van de gemeenschap bang zijn dat jongeren zich teveel zouden laten beïnvloeden door de overheid. Men stimuleert de moskeeën om een buurtfeest te organiseren voor iedereen, of een opendeurdag waarop de hele buurt wordt uitgenodigd. Op die manier moet het bestuur wel beroep doen op haar jongeren voor de communicatie en het ontwerpen van pamfletten. Zo kan de moskee zelf de meerwaarde inzien van het betrekken van jongeren bij het bestuur.

Ook het moskeeoverleg met de stad verloopt steeds in het Nederlands, omdat dat de gemeenschappelijke taal is onder de verschillende gemeenschappen. Wanneer de moskeeën dan iemand nodig hebben om te tolken, doen ze beroep op hun jongeren, waardoor zij dan weer betrokken worden bij het moskeegebeuren en –bestuur.

“Ze hebben eens een opendeurdag georganiseerd bij een grote moskee in Borgerhout. Dat is een serieuze organisatie. (...) Men nodigt ook de buurtbewoners uit, en andere Vlamingen. Dan moeten er ook mensen zijn die Nederlands praten om hen te verwelkomen, en dat moet van de moskee zelf zijn. Dat moeten ze vragen aan de

jongeren, dan moet je ze meekrijgen, ze moeten samenzitten met de 1^e generatie,.... Dat is een hele organisatie om te maken dat iedereen kan samenwerken en meewerken. Ook beleidsmakers en schepenen worden uitgenodigd. Als die nog een speech willen doen moet je dat ook organiseren.” (Individuele interviews, Verenigingen, VII)

Taal kan tenslotte ook een reden zijn om geen activiteiten te organiseren naar buiten toe, en niet samen te werken met andere organisaties.

I: “Verliep het contact met de moskeeën goed?”

R: “Ja. Ik spreek de taal natuurlijk, dat is al een grote stap, dat je daar al niet aan moet denken. Je weet op voorhand wat de noden en de behoeften van de moskee zijn. En wat de redenen zijn om niet naar buiten te komen. De grootste reden is dat het bestuur meestal geen Nederlands spreekt. Er zijn maar weinig mensen in het bestuur die de Nederlandse taal machtig zijn. Als je dan ergens deelneemt in een buurtactiviteit, dan moet je op voorhand naar een overleg, plannen organiseren ... dat geeft allemaal drempels qua taal natuurlijk.” (Individuele interviews, verenigingen, V)

Taal is met andere woorden ook belangrijk om het contact met de buurt te onderhouden.

4.1.4. Deelconclusie

De moskee is voor de meesten nog in de eerste plaats een plek om te bidden en om naar de vrijdagpreek te gaan. Omdat dit volgens de islam enkel voor mannen verplicht is, komen vrouwen voornamelijk naar de moskee om sociaal-culturele activiteiten te organiseren en eraan deel te nemen. De voornaamste doelgroep voor de activiteiten zijn de jongeren. Men probeert hen een gamma van activiteiten aan te bieden om hen van de straat te houden en hen enigszins te kunnen controleren. Taal speelt hier een belangrijke rol. Jongeren voelen zich pas thuis in de moskee als ze hun eigen taal, vaak het Nederlands, kunnen spreken. Door lezingen en andere activiteiten in het Nederlands te laten doorgaan, worden de jongeren beter bereikt en wordt de moskee een aantrekkelijke plaats voor hen om hun vrije tijd door te brengen. Hoewel men erop wijst dat hun kinderen ook mogen deelnemen aan activiteiten georganiseerd door een andere vereniging dan de moskee, probeert men toch in alles zelf te voorzien. Daarnaast probeert men ook een plaats in de samenleving op te eisen door activiteiten te organiseren waarop ook niet-moslims worden uitgenodigd. Zo kan de achterdocht in de buurt tegenover de moskee worden ingeperkt. Op deze manier functioneert de moskee ook als ontmoetingsruimte, zowel binnen de gemeenschap als in de buurt of wijk waarin ze gelokaliseerd is. Er wordt door iedereen veel belang gehecht aan de activiteiten van de moskee, ook al kan men ze niet steeds realiseren wegens een gebrek aan middelen en mankracht. Toch is het aanbod aan activiteiten geen factor die de keuze van moskee bepaalt. Men kiest veelal de moskee die het dichtst bij huis ligt en waar men de taal spreekt. In het algemeen worden de meeste activiteiten georganiseerd door moskeebesturen waar de tweede en derde generatie ook deel van uit maken.

Het aantal en het soort activiteiten dat een moskee organiseert varieert van moskee tot moskee. Het meeste belang wordt gehecht aan het organiseren van Arabische, Turkse

en Koranlessen. Voor de ouderen worden er meer sociale bijeenkomsten opgezet, zoals een infoavond over onderwijs, gezondheid en dergelijke meer. Tussen de Marokkaanse en Turkse moskeeën zijn er een aantal verschillen. Over het algemeen zijn Turkse moskeeën beter georganiseerd, en worden ze beter ondersteund door de koepelorganisaties. Bij de Marokkaanse moskeeën ligt de nadruk hoofdzakelijk op het gebed, terwijl Turkse moskeeën ook meer belang hechten aan sociaal-culturele activiteiten. Toch zijn er ook Marokkaanse moskeeën die een druk programma aanbieden. Vanuit de steden die we bevroegd hebben, worden verschillende initiatieven genomen om samen te werken met de moskeeën. Deze samenwerking toont zich voornamelijk in het organiseren van het Offerfeest en het beperken van overlast tijdens de Ramadan.

In vele moskeeën is er momenteel een generatiewissel aan de gang. Men doet pogingen om meer jongeren aan te trekken in de moskee omdat er nieuwe trekkers moeten komen om de moskee te laten voortbestaan. Ook de jongeren zelf proberen een stem te krijgen in de moskeebesturen. Deze wissel loopt niet overal even vlot. Ook hier is taal een belangrijke factor. Bovendien staan nogal wat ouderen huiverig tegenover de idee dat jongeren de verantwoordelijkheid en de macht zouden overnemen.

Alle organisatie wordt vrijwillig gedaan, en het feit dat men dat nu al ettelijke jaren doet, toont het belang van de activiteiten aan. Met een betere ondersteuning zouden de moskeeën een nog grotere rol kunnen spelen. In wat volgt kijken we naar de rol en de contacten van de overheid met de moskeeën, om af te sluiten met een hoofdstuk over de integrerende rol van de moskee en haar sociaal-culturele activiteiten.

4.2. Samenwerking met de lokale overheid

In wat volgt gaan we in op de contacten tussen de moskeeën en de lokale overheid. Elke stad die we hebben bevroegd heeft een integratiedienst, maar niet overal wordt die zo genoemd. In Antwerpen is er de dienst Samen Leven, waarbinnen er een dienst Levensbeschouwingen is opgericht die zich toespitst op de erkende erediensten. In Gent bestaat de integratiedienst nog steeds als zodanig, maar in Genk heeft men die naam veranderd in 'dienst Diversiteit en Educatie', vanuit de filosofie dat de term 'integratie' voorbijgestreefd is en men het meer moet hebben over 'samenleven in diversiteit'. Er zijn verschillen te merken in de werking van de verschillende diensten, maar ook een groot aantal gelijkenissen. Het belangrijkste gemeenschappelijke kenmerk voor dit onderzoek is dat de communicatie tussen de moskeeën en het stadsbestuur via hen verloopt. Om het rapport vlot leesbaar te houden blijven we de algemene term 'integratiedienst' gebruiken.

In de door ons bevroegde integratiediensten wordt er regelmatig samengezeten met de verschillende moskeeën. De schepen van Sociale Zaken zit deze vergadering voor, en de voertaal is het Nederlands. De bedoeling van deze overlegmomenten is enerzijds het maken van praktische afspraken, en anderzijds het onderhouden van contacten met de moskeeën. De praktische afspraken die gemaakt worden op zo een overlegmoment gaan veelal over overlast tijdens de Ramadan en de organisatie van het Offerfeest, twee thema's die de moslimgemeenschap nauw aan het hart liggen. In Gent blijkt het volgens de integratiedienst moeilijk om ook andere topics op de agenda te krijgen.

I: *“Bestaat er ook zoiets als een moskeeoverleg?”*

R: *“Ja, sinds maart dit jaar. Eigenlijk bestaat dat al zeer lang, maar naar aanleiding van het Offerfeest is dat twee maal per jaar: een keer voor de aankondiging, en een keer voor de evaluatie ervan. De moskeeën waren vragende partij om dat echt uit te bouwen tot een moskee- of moslimoverleg met het stadsbestuur. En sinds maart hebben we dat. De agendapunten moeten van de moskeeën komen, maar in de realiteit is dat niet het geval. Wij moeten dat doen, of hen bellen en vragen of ze alstublieft iets op de agenda willen zetten. Want als er geen agendapunten zijn, heeft dat geen zin om samen te komen.” (Individuele interviews, Beleid, IV)*

In Antwerpen probeert de integratiedienst dit probleem te omzeilen door zelf punten op de agenda te zetten. Als er een moskee naar hen komt met een specifiek probleem dat ze ondervinden, of met een goed idee om een activiteit te organiseren, zet men dat vanuit de stad op de agenda. Die zaken kunnen immers ook nuttig zijn voor andere moskeeën. Het moskeeoverleg wordt ook gebruikt om activiteiten van andere moskeeën te evalueren. Dat deze strategie werkt bewijst het gezamenlijk georganiseerde Suikerfeest in Antwerpen: drie jaar geleden startten die moskeeën met dit initiatief, het jaar erna namen er acht moskeeën aan deel, en dit jaar werkten er veertien moskeeën aan mee.

Ook in Genk wordt er een ‘Overleg met imams en moskeevoorzitters’ georganiseerd. Daarnaast worden moskeeën betrokken in werkgroepen over allerlei thema’s, en worden zij uitgenodigd op overlegmomenten per wijk, wat men ‘wijkplatforms’ noemt, om zaken in de buurt te bespreken. Wat men bij de dienst diversiteit merkt is dat de moskeebesturen vooral meewerken aan zaken die hen interesseren. Bij thema’s zoals begraafplaatsen en het Offerfeest is het gemakkelijker om de achterban te organiseren en met hen samen te werken dan als het gaat over het organiseren van evenementen zoals een buurtfeest.

Het moskeeoverleg is vooral nuttig omdat de moskeebesturen niet de gewoonte hebben onderling samen te werken. Op deze manier kunnen ze zien of hun noden overeen komen, of ze met gemeenschappelijke thema’s bezig zijn en welke activiteiten hun collega’s organiseren. Daarnaast kunnen ze hun noden naar de lokale overheid toe kenbaar maken.

Uit vele gesprekken kwam naar voor dat in de contacten tussen de lokale overheid en de moskeeën de persoonlijke band heel erg belangrijk is. Een relatie opbouwen met een moskee gebeurt niet op een dag, maar is een proces met als doel een betekenisvolle samenwerking te starten.

“Heel veel hangt af van de juiste persoon op de juiste plaats. Soms lopen contacten met moskeeën heel goed. Maar als dan die personen die echt trekkers zijn wegvallen, dan loopt het wat moeilijker. (...) Als een wijkmanager vraagt dat de moskee naar een buurtvergadering komt ofzo, dan doen ze dat vaak omdat ze een goed contact hebben met die wijkmanager, eerder dan dat de inhoud hen zo aanbelangt. Dus interpersoonlijke relaties met die moskeebesturen zijn ook heel belangrijk.” (Individuele interviews, Beleid, III)

In het begin staan moskeebesturen wantrouwig tegenover iedereen. Vaak is dit het gevolg van slechte ervaringen met de overheid of met organisaties die zich teveel wilden inmengen. De moskeeën hebben ook lang op zichzelf moeten staan, zonder enige ondersteuning te krijgen. Daarom dat sommige moskeebesturen als volgt redeneren: dat de overheid of het middenveld maar de eigen kanalen gebruikt waarvoor men gesubsidieerd wordt, in plaats van via de moskee te gaan. Wanneer het vertrouwen is opgebouwd kan het tot een goede samenwerking komen.

“Maar de contacten, dat is iets dat je opbouwt, dat is een vertrouwensband. Dat gebeurt niet vanzelf. Een moskee zou niet naar een onbekend centrum stappen omdat ze ondersteuning nodig hebben; ze gaan bij de bekende gezichten, bij de mensen die ze kennen. Ik ben zelf een moskeeganger, dan is dat veel gemakkelijker. Als gezicht, al is het maar van kennis, is dat betrouwlijker dan iemand die ze niet kennen. Dat is iets dat je opbouwt, je moet het verdienen bij wijze van spreken.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 6)

De taal van de betreffende moskeegemeenschap spreken, neemt al een grote drempel in de communicatie weg. Ook het besef bij de moskee dat het nuttig is om goede contacten te onderhouden met de gemeente of stad helpt om tot betere contacten te komen.

“Als ik terug naar dat voorbeeld van de Mechelse moskee ga: die organiseren jaarlijks activiteiten die zij zelf ook heel belangrijk vinden, naar imago toe, naar beeldvorming, [daarom] dat ze buurtactiviteiten doen. De inhoud is daar ook heel belangrijk. Maar ze zijn er ook in gegroeid. Die hebben samenwerking gehad met de stad, omdat ze dat een belangrijke partner vinden. De inhoud was op zich niet altijd belangrijk, maar de samenwerking was wel altijd belangrijk. (...)Het is geven en nemen. ‘Als wij met de stad of met een gemeente willen samenwerken, dan moet daar ook iets voor ons zijn. Het is mooi wat je zegt van de relatie met de buurt, en noem maar op, de contacten, maar wij als [moskee]vereniging willen daar ook iets aan hebben, aan de relatie’. Dat bouw je op hé.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 6)

Doorheen de jaren zijn de contacten intensiever geworden tussen de moskeeën en de overheden. Er zijn vandaag dan ook meer thema's die besproken moeten worden dan enkel de organisatie van het Offerfeest of de Ramadan. Nogal wat moskeeën hebben een traditie opgebouwd op vlak van het organiseren van een openmoskeedag of een buurtfeest. Daarbij komt nog de confrontatie met sociale vraagstukken die leidt tot meer communicatie tussen de moskeegemeenschap en de overheid.

“De contacten zijn intensiever geworden. Vroeger kwam men niet zo vaak bij elkaar. Nu de laatste jaren is dat veel intensiever, er zijn ook van alle werkgroepen rond de thema's die zij aanhalen. Vooral ook omdat de noodzaak er is. De oudere generatie komt in problemen te zitten die men in het begin niet kende. Het ouder worden: ‘Gaat men naar een rusthuis of niet?’. Het sterven: ‘Gaan we ons nog laten repatriëren? We hebben altijd hier gewoond’. Op basis daarvan ontstaan werkgroepen enzovoort. Dus de contacten zijn nu intensiever.” (Individuele interviews, Beleid, III)

4.2.1. Wantrouwen en de wens om wederkerigheid

Tegenover de overheid heerst er in sommige moskeeën een groot wantrouwen, zowel als gesprekspartner, als op vlak van erkenning. Sommige moskeebesturen wantrouwen de hele erkenningsprocedure, omdat ze vrezen dat de overheid zich te hard zou inmengen in het bestuur van de moskee en bij de keuze van imams en zijn preken.

“Nee, nee, ik weet dat drie of vier jaar geleden de overheid heeft gezegd dat de subsidies kwamen voor de moskees. Alle moskees dienden een vraag in en dan drie, vier maanden later trokken ze allemaal hun vraag in. Er wordt gezegd, via via, dat de overheid de moskees wil controleren en er was sprake dat men de imam ook wil laten zien wat hij zegt tijdens vrijdagsgesprek,.... En de vraag [werd door iedereen] ingetrokken.” (Moskeebezoekers, mannen, II, R. 2)

Voor organisaties of diensten die moskeeën ondersteunen, is het een uitdaging om de moskeebesturen te laten inzien dat beleidsbeslissingen genomen worden in het voordeel van de moskee.

“Enkele jaren geleden heeft het beleid gezegd dat iedereen, niet alleen moskeeën, in orde moest zijn met de brandveiligheid. (...) Er kwam inspectie, en die stuurde dan achteraf een heel dik verslag. Dus wij [Samenlevingsopbouw] ondersteunen ze [de moskeeën] in dat dossier, en in het dossier van de erkenning. Ze hebben daar veel vragen over: ‘Als wij erkenning gaan vragen, verliezen wij dan onze autonomie?’. Die twee dingen worden gezien als dingen van de overheid, in het belang van de stad of de overheid en niet in hun belang. Dan moeten wij met hen bekijken: dat is in jullie belang. De stad en de overheid eisen dat van jullie om beter voor jullie te functioneren, en voor jullie veiligheid, maar die zien dat niet zo.” (Individuele interviews, Verenigingen, VII)

Ondanks het wantrouwen, pleiten sommige moskeebezoekers en –besturen toch voor meer ondersteuning vanuit de overheid. Onder meer op vlak van opleidingscentra voor imams en het stroomlijnen van alle regelgeving. Ook op vlak van activiteiten wensen sommige moskeeën meer ondersteuning.

“Zo’n kleine moskees zijn aan hun lot overgelaten. Als je een probleem hebt ben je niet welkom. Ze [de overheid] kennen je niet, ze gaan ook niet vragen of we iets nodig hebben. ‘Dat interesseert ons niet. Alleen als wij iets van jullie kunnen hebben gaan we aan jullie deur aankloppen. Ah, jullie komen naar de vergadering, kunnen jullie daar interageren.’. Maar dat bedoel ik: [we hebben] een ondersteunende factor [nodig].” (Moskeebesturen, II, R. 4)

De houding van de overheid tegenover de moskeeën wordt soms als dubbel ervaren. De overheid verwacht dat de moskeeën zich niet alleen als gebedshuis, maar ook als socioculturele vereniging profileren en deelnemen aan elke buurtactiviteit die georganiseerd wordt. Moskeeën van hun kant hebben het gevoel als een puur religieuze verenigingen beschouwd te worden als ze zelf om ondersteuning vragen. Het wantrouwen waarover we eerder al spraken, is ook een gevolg van de dubbele houding vanuit de overheid. Moskeeën hebben vaak het gevoel dat ze weinig gehoor vinden als ze om ondersteuning vragen, terwijl de overheid hun medewerking vraagt voor allerlei

zaken. Men verlangt van de overheid dan ook een soort van wederkerigheid in de samenwerking.

“Nu zie je dat er beroep wordt gedaan op een moskee wanneer het hen [het stadsbestuur] uitkomt, wanneer zij hen nodig hebben. Maar wanneer de moskeeën naar hen toestappen wordt dat naast hen neergelegd.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 5)

Voor moskeeën is het niet altijd duidelijk wat er juist van hen verlangd wordt in een samenwerking. Worden ze enkel gebruikt als kanaal om een bepaalde doelgroep te bereiken, of zitten er voor hen ook voordelen aan vast? De moskeeën zijn zich dan weer niet altijd bewust van de resultaten die niet direct zichtbaar zijn. Die gewenste wederkerigheid, het creëren van een win-win situatie, wordt ook vanuit de stedelijke overheid verlangd naar de moskeeën toe.

“Wij doen dan ook altijd een onderzoek. Meestal ook een gesprek met hen, met een aantal mensen van het bestuur, maar ook met interne diensten waar dat wij eigenlijk aan de moskee vragen van ‘wat verwacht gij van de stad?’, maar ook ‘wat verwachten wij van u?’. Wij verwachten dat ze ook meewerken aan het maatschappelijk gegeven in een wijk. Als wij bezig zijn met een groot overstijgend wijkfeest waar alle partners in betrokken zijn, hopen wij dat ze ook hun steentje bijdragen. Als we bezig zijn met een maatschappelijk thema zoals het taalbeleid, hopen wij ook dat ze activiteit en acties onderneemt op dat vlak. Die worden dan genotuleerd, die zitten mee in het verslag van de gemeenteraad enzovoort. Dat lijkt mij wel heel belangrijk. Het is niet zo dat wij maar alles moeten doen voor hen, en zij maar naar ons moeten luisteren, het is en en.” (Individuele interviews, Beleid, III).

Ook ‘overbevraging’ speelt een rol bij de eis van wederkerigheid. Zeker wanneer er een moskee erkend is, wordt er veel beroep op gedaan, zowel vanuit de overheid als vanuit het middenveld. Gezien in de moskee alles vrijwillig gebeurt, leeft binnen de moskee de opvatting dat men niet op alle vragen tot samenwerking kan ingaan.

4.2.2. Hoe zien moskeeën de rol van de overheid?

De moskeeën willen door de overheid behandeld worden als volwaardige partners. Dit is een signaal dat ze duidelijk aangeven. Ze willen betrokken worden bij de organisatie van activiteiten of bij debatten over de samenleving, en niet enkel opdraven ‘als er een traditionele dans moet worden uitgevoerd’. Moskeebezoekers en -bestuurders wensen erkend te worden als volwaardige burgers in de maatschappij.

“Ge erkent ze door ze te betrekken bij het vormen van een idee, ‘hoe willen jullie zelf bijdragen aan een leefbare samenleving? Hoe bekijken jullie de samenleving?’ En dat ge dat niet doet als schijnparticipatie, maar dat ge hen effectief opneemt. En dat het uitmondt in concrete acties, waarvan de moskee kan zeggen: ‘Daar hebben wij mee aan gewerkt’. (...) Niet alleen de moskee heeft die ervaring, ook andere verenigingen.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 6)

Een respondent vanuit de integratiecentra stelt dat de koepelorganisaties beter zouden moeten ondersteund worden, gezien het moeilijk is om elke moskee apart te bereiken en te helpen.

“De omkadering van de moskeeën zijn zwak. Ik denk dat de overheid met de erkenning van de koepelorganisaties heel veel zou bereiken. Je hebt die erkende migranten-federaties die een heel goed secretariaat hebben, die hun culturele verenigingen ondersteunen. Maar de omkadering van de moskeeën en die unies is veel te zwak. In Limburg bijvoorbeeld, UMIVEL ... het secretariaat is veel te zwak om die moskee te ondersteunen, om een gesprekspartner te zijn met de overheid. Nu, individueel al die moskeeën gaan ondersteunen gaat ook niet, maar als ge als overheid die tussenstructuur, die provinciale koepelorganisaties erkent met subsidies, zoals in stad Antwerpen is geweest, en Oost-Vlaanderen, zo zal je al heel veel kunnen bereiken.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 4)

Dit is echter volgens een andere respondent niet voldoende. Lokale besturen moeten hun houding tegenover moskeeën veranderen en hen eerst en vooral erkennen als partner, zo niet blijft men in hetzelfde stramien waarbij er onvoldoende wordt geluisterd naar de noden van de moskeeën. Volgens deze respondent moeten we naar een dialoog op gelijke voet.

Een moskeebestuurder trok de focus verder open: de dialoog moet niet enkel met de moskeeën worden gevoerd, maar met de hele buurt.

“Er zijn wel goede dingen hé. Bijvoorbeeld Wijk aan zet, geld geven, maar het probleem is; het is allemaal gericht naar eenmalige dingen hé. Van ‘doe een feestje en we geven u geld’. Maar men moet zich afvragen wat men wil bereiken. Wat voor een buurt wil men, en wat is de plaats van de moskee erin? En wat is de plaats van de scouts in de buurt? Van het buurtcentrum? En dat is niet duidelijk gecommuniceerd, ook niet naar ons toe. Wat is de grotere visie, en welke plaats kunnen wij daarin spelen. Ik denk dat de vraag moet teruggekoppeld worden. Van ‘wat willen jullie wat de moskee doet? En wat is onze mening erover? En hoe kunnen we samen debatteren om naar een gezamenlijke visie te komen?’.” (Moskeebesturen, II, R. 5)

Nog een andere respondent wijst erop dat het goed zou zijn voor de moskeeën mocht het beleid een visietekst opstellen. Daarin moet niet zozeer concrete opdrachten worden opgesomd. Het document moet dienen om aan te geven wat de overheid van de moskeeën verwacht en hoe men hun rol ziet.

“Ten eerste, de overheid, degenen die met integratie bezig zijn binnen de overheden, weten heel vaak niet wat sociaal-cultureel werk is. Ze hebben er zo wel een vaag idee van, maar ze denken dus dat zelforganisaties, dus ook de sociaal-culturele afdelingen van de moskeeën, dat bijna hun bestaansreden is om bij te dragen aan integratie. Maar dat is niet hun bestaansreden. (...) Ze [moeten] er dan bij stilstaan dat een organisatie zelf kan beslissen in welk project ze meestappen en welk niet. Het zijn vrije organisaties. En als ze zeggen ‘neen’, betekent dat niet dat ze tegen integratie zelf zijn, maar misschien gewoon dat ze op dat moment andere prioriteiten hebben. Ten tweede, als ze meer willen dan een vrijwillige inzet van een organisatie, dan moeten ze dat goed formuleren: wat verwachten ze dan precies? (...) Want je moet ook een lijn trekken met wat verwachten wij niet van die organisaties, dat ge ook als overheid aan andere actoren eventueel kan zeggen van: ‘Ga daar alstublieft niet weer voor langs bij de moskee, laat die mensen gerust, dat is niet hun taak of hun opdracht’. En ten derde als ge daar veel van verwacht dat ge er effectief ook de middelen tegenover zet. Als ge

echt verwacht dat al die organisaties actief en op een professionele manier mee aan die kar trekken van integratie, dat ge daar ook middelen voor voorziet, dat zij dat kunnen doen.” (Individuele interviews, Verenigingen, 1)

Tenslotte kwam er in sommige gesprekken met moskeebesturen kritiek op de inmenging van de overheid in de activiteiten van de moskeeën. De initiatieven die genomen worden vanuit de lokale overheid worden niet altijd als even goedbedoeld opgevat als ze misschien mogen zijn.

“Men heeft nu ook vanuit de Stad Antwerpen een project toegepast dat komt vanuit Limburg. Men heeft eigenlijk gidsen opgeleid, moskeegidsen. Maar ik vind persoonlijk dat men daar een stap te ver is gegaan. Men had dat aan de moskee moeten overlaten. Men had misschien wel logistieke steun kunnen geven, een zaal kunnen geven en infrastructuur, maar om dat zelf [in handen] te nemen als stad... . Ik vind; er is een scheiding tussen kerk en staat, een overheid blijft een overheid. Het is niet aan een overheid om moskeegidsen op te leiden. Daarom hebben ook veel moskeeën niet deelgenomen aan dat project. Moskeeën hadden meer jongeren kunnen sturen om opgeleid te worden als moskeegids, maar door het feit dat de stad dat [op zich] heeft genomen, is ze in 't vaarwater gekomen van religie. Velen, en ik ben één van die velen, hebben gezegd: ‘dat is een stap te ver’. De overheid moet ook haar grenzen kennen.” (Moskeebesturen, 1, R. 2)

4.2.3. Deelconclusie

Er is regelmatig contact tussen de moskeeën en de overheid. Bij deze contacten is de persoonlijke band tussen de lokale overheid en het moskeebestuur erg belangrijk, samen met het vertrouwen dat is opgebouwd. Als deze contacten goed lopen is dat bevorderlijk voor het aantal activiteiten die gezamenlijk worden georganiseerd. We kunnen een positieve evolutie vaststellen doorheen de jaren. De contacten zijn regelmatig en intensiever geworden tegenover enkele decennia geleden, maar kunnen nog altijd uitgediept worden. Hiertoe is het nodig dat beide kanten elkaar beschouwen als een volwaardige partner. Moskeeën voelen zich niet altijd erkend en gewaardeerd door de overheid. Lokale overheden stuiten dan weer vaak op een groot wantrouwen bij de moskeebesturen, die zich achterdochtig opstellen als er om hun medewerking wordt gevraagd. Moskeeën moeten inzien dat het ook in hun belang kan zijn om mee te werken, en de lokale overheden moeten ervoor zorgen dat de moskeeën niet overbevraagd worden. Daartoe wordt het wenselijk geacht dat er vanuit de overheid een visietekst wordt opgemaakt waarin verduidelijkt wordt wat de overheid van de moskeeën verwacht, ook op sociaal-cultureel gebied. Moskeeën hebben immers het gevoel dat er van hen op sociaal-cultureel vlak allerlei zaken verwacht worden, zonder dat ze daar voldoende in ondersteund worden. Terwijl men langs beide kanten, zowel bij de moskeebesturen als bij de lokale overheid, overtuigd is van de integratie bevorderende rol die de sociaal-culturele activiteiten kunnen spelen. Hier gaan we in het volgende hoofdstuk verder op in.

4.3. Integratie

Integratie is een ruim begrip in de praktijk. In Genk gaat integratie bijvoorbeeld over samenleven in diversiteit. Hierbij wordt ook benadrukt dat iedereen tot taak heeft om mee na te denken over hoe men samen aan de stad kan bouwen. Op andere plaatsen is de betekenis van het begrip integratie dan weer beperkter, en gaat het meer om ontmoeting en elkaar leren kennen.

4.3.1. Rol van de moskeeën algemeen

Integratie is voor geen enkele moskee een bestaansreden. Zowat alle betrokkenen zijn er echter wel van overtuigd dat moskeeën rechtstreeks of onrechtstreeks een rol kunnen spelen bij de integratie in de samenleving.

“Ik denk dat de moskeeën het nu goed doen. Of ze extra's moeten doen om de mensen te integreren? Daar zijn ze niet voor. Ze moeten zich vooral bezighouden met het religieuze aspect. (...) Maar niet specifiek rond integratie. Onrechtstreeks wel misschien.” (Individuele interviews, Beleid, IV)

De moskee kan die rol spelen omdat ze een belangrijke toegangspoort vormt tot de gemeenschap. Als men een draagvlak wil creëren binnen de moslimgemeenschap om een bepaald project te doen slagen, kan het belangrijk zijn om de moskee daarbij te betrekken. De moskee heeft immers een belangrijke status bij de moslims, en bijgevolg een groot effect op de gemeenschap.

“De moskee is een belangrijke plaats binnen de gemeenschap. Het is een houvast voor de mensen, jongeren die daar samenkomen, naar het vrijdaggebed komen,.... Ik denk dat als ge van de andere richting, vanuit integratiecentra, een groot deel van de gemeenschap wilt 'gebruiken', dat ge de moskee ook nodig hebt. Zij hebben niet als taak de integratie van hun achterban, maar als wij verder willen werken aan integratie, en als wij mensen willen bereiken, draagvlak willen creëren, moet je voor sommige projecten via de moskee gaan.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 4)

“De moskee is voor ons een vindplaats van de doelgroep, waar mensen regelmatig samenkomen, 5x per dag, dus zo kan je heel snel veel mensen bereiken. Dus de moskee is een kanaal.” (Individuele interviews, Beleid, I)

Als bestuursleden van een moskee overtuigd zijn van een project of een samenwerking, is de achterban ook sneller overtuigd van dat project of die samenwerking.

“Ik geloof heel sterk dat de moskee een belangrijke rol heeft in het integratieproces van de moslimgemeenschap, temeer omdat: de moskee heeft ook een bepaalde status, een bepaald gezag. Wat wij merken is dat zaken die gedragen zijn door het moskeebestuur, als dat vanuit de moskee vertrekt, dat dat ook een veel groter effect heeft bij de gemeenschap, dat ze daar dan ook gemakkelijker in meegaan dan wanneer wij vanuit het integratiecentrum alleen iets zouden aanbieden. Dus op dat vlak is dat natuurlijk heel belangrijk de moskeeën te betrekken.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 5)

De moskeegemeenschap ziet het moskeebestuur als gesprekspartner van de overheid. Op deze manier kan de moskee optreden als een spreekbuis voor de moskeegemeenschap naar de overheid toe.

Verenigingen of stadsdiensten maken gebruik van de moskee als platform om hun activiteiten aan te kondigen bij de gemeenschap. Soms legt men folders in de moskee of hangt men er affiches op, laat men de imam iets aankondigen na de preek op vrijdag, of krijgt men zelf de gelegenheid een activiteit aan te kondigen.

“Wij doen nu ook een project over het belang van vrije tijd. Het is gemakkelijk om de mensen te bereiken. Na het vrijdaggebed neem je de microfoon en kondig je je activiteit aan. Dat is gemakkelijk. Maar je moet altijd oppassen dat je de moskee niet misbruikt.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 7)

De bijdrage van de moskee aan integratie gebeurt echter voornamelijk impliciet en indirect. In de preek vermeldt de imam islamitische waarden en levensvoorschriften die, weliswaar onrechtstreeks, integratie kunnen bepleiten.

“Dat is een opdracht als imam om de mensen te wijzen op het rechte pad. En wat is het rechte pad? Een goede mens zijn, goede burens, werk, opleiding, al die elementen, die worden meegegeven. Veel mensen zien naar de imam als een bron van inspiratie. Als hij dat zegt met zijn argumenten, dan is dat een bron van waarheid.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 7)

Dat er in de moskee vaak andere talen dan het Nederlands worden gebruikt, is dan weer niet erg bevorderlijk voor integratiedoeleinden. Niet iedereen is gelukkig met deze realiteit: indien jongeren onvoldoende kunnen verstaan wat de imam zegt, kunnen ze de boodschap ook niet oppikken.

“Ik vind dat ze dat te weinig doen, of misschien wel doen, maar in een taal dat het groot deel van de moskeegangers niet begrijpen. Meestal is dat literair Arabisch, terwijl de meesten misschien hun moedertaal al helemaal niet kennen. Dus ze zouden dat in het Nederlands moeten doen, en in het Rifs en Marokkaans Arabisch om de boodschap te laten overkomen.” (Integratiecentra Vlaanderen, R. 2)

4.3.2. Rol met betrekking tot sociaal-culturele activiteiten

Ook de sociaal-culturele activiteiten die in moskeeverband worden georganiseerd, kunnen een rol spelen inzake integratie. Deze activiteiten kunnen de banden binnen de gemeenschap versterken en de emancipatie bevorderen. Naar buiten toe participeert men aan buurtwerking, staat ontmoeting centraal en kunnen de activiteiten van de moskeegemeenschap de beeldvorming over de moskee en de moslims in het algemeen verbeteren.

4.3.2.1. Het effect op integratie voor de eigen gemeenschap

In de moskee hecht men veel belang aan onderwijs en organiseert men vaak lessen. Naast de Turkse en Arabische taallessen, krijgen de kinderen Koranonderricht, waar er

gewezen wordt op de islamitische waarden en normen, zoals respect voor de burens, voor het milieu en voor de wet.

Ik wil dat ook onderstrepen: de moskee heeft daar een heel grote rol in, om de integratie te bevorderen. Ze hoeven dat niet zodanig te benoemen. De islamitische waarden, als men die nog meer benadrukt, leidt dat tot integratie. (...) En de nadruk leggen op het belang van onderwijs. Dat het heel belangrijk is in de islam: burensrespect, respect voor het milieu. Als de mensen aangemoedigd worden met hun burens en buurt goed om te gaan, en belang te geven aan onderwijs, is dat denk ik een heel belangrijke stap in de integratie. (Integratiecentra Vlaanderen, R. 2)

Deze voornoemde lessen, maar ook de lezingen die worden gegeven in de moskee sporen de moskeebezoekers vaak aan verdraagzaam te zijn in de samenleving en als goede moslim te leven. Daarnaast wordt men ook geïnformeerd over sociale en maatschappelijke kwesties.

“Het is zo wat zij zegt maar als je ook al kijkt in de media en zo, wat daar gezegd wordt dan denk je ‘dat is gewoon iets helemaal anders dan wat je ziet in de lezingen en zo’. Meestal gaan die lezingen over solidariteit en in harmonie met elkaar moeten leven. Thema’s zodat je in de maatschappij zou kunnen [mee]draaien. Daar heb je als jongere en zeker als moslim, als je in een maatschappij met Westerse samenleving leeft dan weet je niet goed welke straat je moet inslaan. En soms is het goed om zo’n lezingen af en toe ... (...) Dat je helpt eraan te herinneren hoe je moet omgaan met sommige zaken en zo.” (Moskeebezoekers, Jongeren, III, R. 5)

Men hecht veel waarde aan de studies van kinderen en jongeren en probeert hen daarin zoveel mogelijk te motiveren. In sommige moskeeën wordt er dan ook huiswerkbegeleiding voorzien om de schoolprestaties van kinderen te ondersteunen.

Andere activiteiten zoals sport voor de jongeren of kook- en naailessen voor de vrouwen kunnen gemeenschapsvormend werken. Zeker bij grote moskeegemeenschappen kan dit de banden binnen de gemeenschap versterken, wat dan weer kan leiden tot een grotere emancipatie van de groep moskeebezoekers.

4.3.2.2. *Het effect op integratie naar buiten toe*

Daarnaast zijn er de activiteiten zoals straatfeesten en openmoskeedagen die meer naar buiten gericht zijn en waarop ook niet-moslims worden uitgenodigd. Deze kunnen een positief effect hebben zowel op het contact met de buurt als op de beeldvorming.

“Als het in een dorp is, zal ik maar zeggen, waar de moslims niet even bekend zijn... weet je, onbekend maakt onbemind. En dan kan het soms op reacties... dan kan het wel wat reacties uitlokken, maar uiteindelijk komt het wel goed. Dus naarmate ge u openstelt naar de gemeenschap, niet alleen naar de moslimgemeenschap maar ook naar de normale Belgische gemeenschap, dan komt het allemaal wel goed. Uiteindelijk, ze weten niet wat wij daar precies gaan doen, ze weten niet wat ze daarvan kunnen verwachten. Ze denken al meteen ik weet niet wat, maar naarmate ge u bekender maakt ...” (Moskeebezoekers, Vrouwen, I, R. 3)

a) *Contact en buurtwerking*

Over het algemeen, zowel bij de moskeebezoekers als bij de moskeebesturen, integratiediensten en verenigingen, wordt het ontmoetingsaspect als erg belangrijk gezien. Men merkt ook dat het aantal aanvragen voor rondleidingen in een moskee toeneemt. Dit wijst op een stijging van de interesse bij niet-moslims in de moskee. Iemand van de moskeebezoekers stelde wel dat de niet-moslims die de moskee wantrouwen misschien zelf de stap moeten zetten om te komen kijken wat er allemaal gebeurt en georganiseerd wordt in de moskeeën.

“Maar ik vind; als mensen interesse hebben om een moskee te bezoeken, waarom komen ze dan niet kijken? Waarom moeten wij hen nog uitnodigen. Als ge geïnteresseerd zijt, vraag raad en gij wordt geholpen. Maar ik moet toch niet bij de buur gaan bellen en zeggen: ‘gij moet meegaan naar de moskee, kom!’. Dat gaat toch niet.” (Moskeebezoekers, vrouwen, II, R. 3)

Volgens iemand van de stedelijke integratiedienst ligt die verantwoordelijkheid eerder bij de moskee, en moet die zelf inzien dat het belangrijk is goede contacten te onderhouden met de buurt.

“De moskee heeft niet enkel een verantwoordelijkheid naar de eigen gemeenschap, om de eigen cultuur en identiteit in stand te houden, maar ook moeten ze werken naar buiten toe: op welke manier zorg ik ervoor dat de islam, dat de moskee in een positief daglicht wordt gesteld? Naar de niet-moslims.” (Individuele interviews, Beleid, I)

“Een straatfeest organiseren heeft ook te maken met verantwoordelijkheid. (...) ‘Jullie hebben niet enkel de verantwoordelijkheid binnen de moskee, een moskee heeft effect op het straatleven, heeft effect op de buurt’, en dat proberen we hen ook duidelijk te maken. Waardoor ze zich ook bewust zijn van: we staan er niet alleen voor. (...) Door die manier, hen continue erbij te betrekken, hen te pushen te stimuleren om acties te ondernemen door mee met ons na te denken over: hoe lossen we dit probleem op, hoe lossen we de geluidsoverlast tijdens de Ramadan op, hoe ga je om... (...) Door mee na te denken, door mee acties te ondernemen, heeft effect op het bestuur maar tegelijk ook op de moskee, op de leden (...) dus het heeft dagdagelijks effect op de mensen rond integratie.” (Individuele interviews, Beleid, I)

Voor de activiteiten naar buiten toe worden uitnodigingen naar de burens verstuurd en affiches opgehangen. Heel wat moskeeën doen moeite om hun burens te leren kennen en zich in de mate van het mogelijke open te stellen. Er leeft een grote wil te tonen wie ze zijn en wat hun doelstellingen zijn, om de achterdocht in de samenleving tegenover moskeeën en moslims in het algemeen weg te nemen.

“Ook als je activiteiten plaatst in het tijdschrift van de gemeente, dan heb je al meteen een iets positiever karakter. Dat wordt ook meer gedaan nu. Vroeger was het, denk ik, toch meer in ons eigen en niet naar buitenaf toe. Vooral qua beeldvorming is het belangrijk dat je al je activiteiten openbaar maakt, bekend maakt. Ook al komen er geen mensen, dan weten ze van: ‘ahja, ze zijn actief bezig, en we worden uitgenodigd. Ok, dan zal het niet verkeerd zijn’.” (Moskeebezoekers, Vrouwen, I, R. 3)

Regelmatig activiteiten organiseren met organisaties uit de buurt, opent mogelijkheden tot verdere samenwerking. Zo kunnen verenigingen uit de buurt zalen huren van een moskee:

“Ja; onze burens, van ‘t straat, we hebben net verteld dat we hebben niet alleen onze eigen organisatie, we maken ook met Belgen, Opsinjoeren of met andere Marokkaanse verenigingen [afspraken]. We hebben hier achter de universiteit (...). We hebben ook de sportzaal, de Belgen komen ze ook huren, ze spelen voetbal, ze spelen basketbal ...” (Moskeebezoekers, mannen, III, R. 1)

De moskee openstellen voor de buurt heeft niet enkel een positief effect op de buurt in de vorm van een kennismakingsaspect, maar ook een integrerend aspect voor de gemeenschap zelf. Zij nemen zo hun plaats op in de buurt, ze eisen de fysieke ruimte waar ze leven op. Zo claimen zij hun plaats in de samenleving.

“Als we kijken naar die dialoog of de buurtfeesten die ze zelf organiseren: doordat de moskee zelf een aanvraag indient en een activiteit organiseert op straat, en wij als stad op dat moment de straat afsluiten, krijgen de mensen die daar op straat komen, dan merken ze: ‘ah, die straat mag van ons zijn. Dus wij mogen hier ook wel zijn’. Wat we hier aanbieden; eigenlijk verkopen ze zich, hun eigen cultuur en identiteit, aan de straat. En dat heeft effect op de eigen identiteit. En dat heeft sowieso effect op de integratie; aanvaarding van zichzelf van: dit is mijn plek en dit is mijn toekomst.” (Individuele interviews, Beleid, I)

b) Beeldvorming

De open activiteiten en de rondleidingen die in toenemende mate gegeven worden, worden eveneens georganiseerd met het oog op een betere beeldvorming. Hoe transparanter de organisatie en hoe meer de moskee wordt opengesteld naar de buurt en de niet-moslims, hoe beter en genuanceerder buitenstaanders zich een beeld kunnen vormen van wat daar gebeurt. Het biedt niet-moslims de kans om zich een eigen beeld te vormen van moslims en moskeeën en zich niet enkel te laten leiden door de vaak negatieve berichtgeving in de media. Dit laatste is een ergernis die in elk gesprek met de moskeebezoekers en –bestuurders naar boven kwam. Onbekend maakt onbemind – zo redeneert men steeds meer, en dus proberen moskeeën actief mee te bouwen aan een positievere beeldvorming over zichzelf in de buurt.

“We werken samen (...) om de islamofobie een beetje te laten verdwijnen. Dat is een beetje echt het doel. Want wij zijn nieuw-Vlamingen. Ik kan moeilijk Turkse gemeenschap zeggen want dat is het niet. Iedereen is bijna Vlaming of Belg die daar in de moskee komen dus we moeten ons bewijzen in de moskee. We zijn alleen moslims tegenover de andere Vlamingen.” (Moskeebesturen, I, R. 6)

4.3.2.3. *Barrières*

De integrerende rol van activiteiten wordt wel degelijk in acht genomen en belangrijk gevonden door de moskeebezoekers en –bestuurders. Niet iedereen is echter even enthousiast als deze activiteiten vanuit de overheid worden opgelegd. Daar voelt de moskeegemeenschap zich niet altijd goed bij zo blijkt.

“Ik ben daar niet zo voor, dat de gemeente naar de moskee een stap gaat zetten... . In de moskee wordt dat anders gepercipieerd. Ook zelfs openmoskeedag bijvoorbeeld, dat werd anders gepercipieerd. Misschien is dat vanuit de gemeente uit goede wil enzovoort, en zeggen ze dat het een stap vooruit is voor integratie enzovoort, maar die zagen het op die manier (...). [In de moskee] zag je wel gemengde reacties. Sommigen positief van: ‘dat is goed, sommige mensen in de buurt stellen zich de vraag wat er allemaal in de moskee gebeurt, dus dat is goed’. Andere mensen hadden daar toch gemengde gevoelens voor van ‘kijk, wat wordt dat hier, dat wordt een circus’. (...) Ideaal is dat de moskee zelf die stap zet naar de gemeente, maar die maturiteit is er helaas nog niet. Maar we hopen hé, we hopen.” (Moskeebezoekers, Jongeren, IV, R.1)

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien leeft er een wantrouwen bij de moskeeën jegens de overheid. Als die overheid zich teveel opdringt of inmengt in naam van integratie, kan dit soms ook averechts werken waardoor moskeeën net niet gaan meewerken.

Daarnaast heeft niet elke moskee voldoende middelen en mankracht om activiteiten te organiseren. Dit wil niet zeggen dat ze tegen integratie gekant zijn of tegen het organiseren van activiteiten, maar als er een gebrek aan inkomsten en vrijwilligers is, zijn er weinig mogelijkheden.

Taal kan eveneens een barrière zijn voor integratie:

I: “Wordt er soms ook overlegd over meer inhoudelijke thema’s zoals samenleven in diversiteit, of onderwijs, of belang van opleiding, tewerkstelling ...?”

R: “Veel minder. We merken dat dat op dit moment niet haalbaar is, omdat de besturen die op dit moment zetelen of aanwezig zijn, vooral mensen uit de eerste generatie zijn: heel weinig Nederlands, lage scholingsgraad. En daarmee kunnen we heel moeilijk dit soort thema’s bespreken.” (Individuele interviews, Beleid, I)

Een jonge moskeebezoeker wijst er op dat het beter moet en kan. Hij erkent dat de moskee een grote rol kan spelen inzake integratie, maar vindt dat de moskee deze rol niet voldoende opneemt. In de eerste plaats zou de moskee haar aandacht nog meer moeten richten op het bereiken van en de emancipatie van de eigen gemeenschap. Mensen uit de buurt bereiken is slecht een volgende stap.

“Het is belangrijk dat het publiek zich ontwikkelt in de maatschappij en haar plaats vindt. Misschien kan de moskee daar wel een rol in spelen omdat het een belangrijk platform is waar er mensen dagelijks komen. Dagelijks komen er 40, 50 mensen binnen, en bij de vrijdagspreek zijn er dan 200 mensen. Dus dat is een enorm bereik. Om die mensen te helpen met hun positie in de maatschappij, dat is een belangrijk doel.” (Moskeebesturen, II, R.5)

4.3.3. Deelconclusie

De moskee is voor veel van haar bezoekers een plek waar ze een deel van hun identiteit, hun moslim-zijn, kunnen beleven samen met andere moslims. Daarnaast kan ze echter nog een andere rol vervullen, namelijk een integrerende rol in de samenleving. Dit laatste is echter voor geen enkele moskee een prioriteit, al bereikt men mogelijk

door het organiseren van activiteiten indirect wel integrerende effecten. De rol van de moskee bestaat erin te fungeren als spreekbuis voor de moskeegemeenschap en als kanaal om de moskeegemeenschap te bereiken. De sociaal-culturele activiteiten die georganiseerd worden door de moskee spelen op hun beurt een emancipatorische en integrerende rol zowel binnen de gemeenschap als naar buiten toe. Binnen de gemeenschap worden er immers verantwoordelijkheden genomen en participeert men aan verschillende activiteiten, waardoor men sterker wordt als groep. Zoals we in de literatuurstudie gezien hebben zijn sommigen van mening dat dit eerder segregatie in de hand werkt. Er zijn echter studies die aantonen dat men eerst zelf in eigen kring moet emanciperen om te kunnen integreren. De activiteiten gericht op de eigen gemeenschap kunnen als spin off externe participatie en dus integratie bewerkstelligen.

Activiteiten gericht naar mensen buiten de gemeenschap zoals een gemeenschappelijke iftaravond heeft eveneens integrerende effecten. Deze activiteiten hebben een ontmoetingsaspect en zorgen tevens voor transparantie. Niet-moslims kunnen zelf zien hoe de moskee(werking) eruit ziet en leren de moskeebezoekers beter kennen. Dit kan bijdragen tot een positievere beeldvorming over de moskee in de buurt.

Hoewel de wil er is bij de moskeebesturen om bij te dragen aan integratie, kan men op verschillende manieren gehinderd worden. Vooreerst moet men voldoende tijd, middelen en vrijwilligers hebben om activiteiten te organiseren. Taal is ook een grote barrière. Ouderen remmen het gebruik van het Nederlands in de moskeeën af, wat niet bevorderend is voor de integratie. Daarnaast werkt een te grote overheidsinmenging het reeds bestaande wantrouwen bij de moskeeën tegenover die overheid in de hand.

5. Conclusie en aanbevelingen

De moskee in de diaspora is geen verderzetting van de traditionele moskee in het land van herkomst. Hier fungeert ze in een niet-islamitische samenleving en wordt er verwacht dat ze aan andere en meerdere noden kan tegemoet komen. De moskee in Vlaanderen is in de eerste plaats echter een islamitisch gebedshuis. Daarnaast kan ze nog andere functies vervullen, zoals het voorzien van allerlei sociaal-culturele activiteiten. Het aantal van die activiteiten en de frequentie ervan verschilt van moskee tot moskee. Een groot verschil is merkbaar tussen de Marokkaanse en Turkse moskeeën. Bij de Turkse moskeeën is er een grotere traditie van organiseren en de moskeeën zijn er gegroepeerd in overkoepelende organisaties. De Marokkaanse gemeenschap kent een meer heterogene structuur. Dit is te wijten aan de gespreide herkomst en het gebrek aan een gemeenschappelijke taal. De Marokkaanse moskeeën zijn ook overkoepeld, namelijk door de Unie van Moskeeën en Islamitische Verenigingen in Antwerpen, Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Limburg. Deze overkoepelende organisaties zijn van onderuit, in Vlaanderen, gegroeid en worden niet vanuit het moederland ondersteund zoals het bij het Turkse Diyanet het geval is (Debeer, Loobuyck en Meier, 2011a: 44-46). Gezien de Turkse gemeenschap voornamelijk op zichzelf is gericht leidt hun strakkere organisatie niet vanzelfsprekend tot een grotere intergratie (Van Craen e.a.: 2007).

5.1. De sociaal-culturele rol van de moskee

In alle moskeeën was er ten minste de wens om veel activiteiten te organiseren. De belangrijkste aanleiding hiertoe is de bezorgdheid om de jeugd van de moskeegemeenschap. Kinderen en jongeren zijn dan ook de voornaamste doelgroep van de activiteiten die men organiseert, met als opzet de vrije tijd zinvol in te vullen om hen van de straat te houden. De moskeeën die hiertoe de middelen en de menskracht hebben, bieden een waaier van activiteiten aan. De meest voorkomende activiteiten zijn Arabische en Turkse taallessen, en koranlessen. Daarnaast probeert men met de kinderen ook op uitstap te gaan, ontbijt- en filmmomenten te voorzien voor jongeren, en veel andere bezigheden te organiseren. Naar buiten toe probeert men zich sociaal-cultureel te profileren als partner in de wijk. Buurtbewoners worden uitgenodigd op iftaravonden of er worden rondleidingen in de moskeeën gegeven. Gezien alles in de moskee vrijwillig gebeurt, is dit echter niet vanzelfsprekend.

Als we kijken naar de definitie van sociaal-cultureel werk in Vlaanderen, beschreven in het hoofdstuk over bestaande literatuur eerder in dit rapport, merken we dat de sociaal-culturele activiteiten van de moskee hier opvallend goed in passen. Ondanks het feit dat men geen beleidsplan opmaakt met een omgevingsanalyse, missie en visie, passen de activiteiten en de doelstellingen ervan wel binnen de sociaal-culturele methodiek. De doelstellingen van de moskee zijn over het algemeen minder verreikend en meer concreet, maar de drie doelstellingen van sociaal-cultureel werk die de definitie voorop stelt kunnen wel door de moskeewerking gehaald worden. Deze drie doelstellingen zijn de volgende. Ten eerste is er de ontwikkeling van een eigen identiteit. In een niet-islamitische samenleving is de moskee een plaats waar moslims samenkomen om een deel van hun identiteit, het moslim-zijn, samen te beleven. Door samen activiteiten te organiseren en eraan deel te nemen, kan deze band binnen de

gemeenschap nog worden versterkt. Tijdens de activiteiten wordt er rekening gehouden met de islamitische waarden en godsdienstige gebruiken. Dit creëert voor de moslim een 'veilige omgeving' om hun vrije tijd door te brengen. Zeker ouders zien dat zo voor hun kinderen.

Een tweede doelstelling is het bevorderen van sociale integratie en maatschappelijke participatie. Daaruit vloeit de derde doelstelling voort, namelijk de opbouw van een democratische, duurzame en inclusieve samenleving. Deze laatste doelstellingen zijn door geen enkel moskeebestuur als zodanig vooropgesteld, maar deze kunnen wel het gevolg zijn van het organiseren van sociaal-culturele activiteiten van de moskee en zitten er deels impliciet in vervat. Een voorbeeld hiervan is dat men de in de moskee het belang benadrukt van zich als goede burger in de samenleving te gedragen. Hierop komen we verder in het besluit nog op terug.

5.2. Welke samenwerking is er met de overheid en andere organisaties?

De moskeeën kunnen in de brede lokale gemeenschap in Vlaanderen een sociaal-culturele rol spelen, maar dan moeten ze daar de kans toe krijgen. Daartoe is het belangrijk dat ze als volwaardige gesprekspartners erkend worden, waarbij rekening wordt gehouden met de bestaansredenen en mogelijkheden van de moskee. Men mag geen onrealistische verwachtingen koesteren. Zoals eerder vermeld is de moskee in de eerste plaats een gebedshuis, en gebeurt alles vrijwillig. Daarnaast is het belangrijk om in gedachten te houden dat het bereik van de moskee niet verder gaat dan de eigen gemeenschap. De werking is erg lokaal gericht en een eerste en belangrijke stap is dan ook dat de moskee ingebed wordt of is in de wijkwerking.

Onderling is er weinig samenwerking tussen de moskeeën op vlak van het organiseren van sociaal-culturele activiteiten. Dit is niet omdat ze dat niet zouden willen, maar eerder omdat men al genoeg werk en tijd moet steken in de eigen moskee. Men komt er niet toe om nog extra activiteiten te organiseren in samenwerking met andere moskeeën. Men heeft wel contact met elkaar. Op de door de stad ingelegde moskeeoverlegmomenten worden er ervaringen uitgewisseld en pijnpunten in de moskeewerking besproken. In Antwerpen en Genk zijn deze overlegmomenten regelmatig en gaan ze verder dan enkel de organisatie van het Offerfeest en het bestrijden van de overlast tijdens de Ramadan.

Men probeert vanuit de lokale overheid vaker samenwerkingen op touw te zetten tussen de moskeeën en de overheid. In contacten met moskeeën blijkt een vertrouwensrelatie erg belangrijk, zeker als men samenwerking als doel heeft. Daarom moet er voldoende tijd geïnvesteerd worden in het opbouwen van die vertrouwensrelatie tussen de overheid en de moskee. Het is aangewezen dat een vaste persoon de contacten onderhoudt met het moskeebestuur. Op die manier is die persoon voor de moskeeën herkenbaar en kan er een stabiele relatie opgebouwd worden. Voor moskeeën telt niet alleen de inhoud van de samenwerking, met wie de samenwerking gebeurt is minstens even belangrijk.

De moskee moet ook overtuigd zijn van de goede bedoelingen van de overheid zodat ze zich niet teveel 'gepaternaliseerd' voelt. Het moet duidelijk zijn voor de moskee wat de voordelen zijn van de samenwerking. Vele moskeeën, zeker degenen die al veel

organiseren en deelnemen aan allerlei initiatieven worden overbevraagd. Bijgevolg gaan ze enkel nog meewerken aan initiatieven waarbij het duidelijk is welke voordelen er voor hen in zitten. Dit geldt overigens ook voor andere organisaties die een samenwerking met een moskee wil opstarten.

De vraag om bij de organisatie van de moskee en haar activiteiten de overheid meer te betrekken komt voornamelijk uit de mond van jongeren of andere personen die de organisatie van de moskee graag wat strakker en meer uitgebouwd zien. De algemene teneur is er echter een die wantrouwig staat tegenover samenwerking met de overheid – omdat die samenwerking vaak als een mogelijk gevaar voor overheidsinmenging en controle wordt gepercipieerd. Overheden dienen aldus omzichtig en niet overhaast te werk te gaan.

Wanneer de overheid een samenwerking op sociaal-cultureel vlak wil bewerkstelligen, dienen er voor de moskee ook middelen tegenover te staan. De niet-erkende moskeeën, en dat is een meerderheid van de moskeeën in Vlaanderen, steunen op middelen vanuit hun eigen gemeenschap. Voor puur sociaal-culturele activiteiten kan men als moskee in Antwerpen, Gent of Genk beroep doen op subsidies. Maar gezien dat veel papierwerk met zich meebrengt, een tijdige planning vraagt en een vrijwilliger er voldoende tijd voor moet kunnen vrijmaken om dat allemaal in orde te brengen, ziet men daar vaak van af en vraagt men in de moskee geld van de gemeenschap. De moskeeën kunnen voor het invullen van een subsidieaanvraag wel altijd hulp vragen aan de federaties. Ook voor praktische en logistieke ondersteuning op sociaal-cultureel vlak kan men daar terecht. Verder gaat de samenwerking met de federaties echter niet. De federaties hebben het zelf al druk met het halen van de criteria om erkend en gesubsidieerd te worden.

5.3. Welke plaats heeft integratie in dit geheel?

De moskee kan optreden als spreekbuis voor de moskeegemeenschap. In de andere richting kan ze ook fungeren als platform of kanaal om de moskeegemeenschap te bereiken. Hier dient rekening gehouden te worden dat men enkel de betreffende moskeegemeenschap bereikt bij een bepaalde moskee, en niet alle moslims, laat staan alle allochtonen. De rol van de moskee als platform of kanaal mag dus niet overschat worden.

De sociaal-culturele activiteiten georganiseerd door de moskee hebben integrerende en emancipatorische aspecten zowel binnen de eigen gemeenschap als naar buiten toe. Naar de eigen gemeenschap toe kunnen de sociaal-culturele activiteiten de band binnen de gemeenschap versterken. Vooreerst heeft de moskee hier een ontmoetingsfunctie. Voor of na het gebed of de vrijdagspreek kan men nieuwtjes uitwisselen over het reilen en zeilen binnen de gemeenschap. Men kan activiteiten organiseren in een lokale islamitische omgeving, en men neemt verantwoordelijkheden op binnen de gemeenschap. Deze interne processen van gemeenschapsvorming en identiteitsconstructie kunnen emancipatie van de moskeegemeenschap tot gevolg hebben. Wat zeker tot deze gemeenschapsvorming bijdraagt zijn de vieringen van islamitische feestdagen. Op zulke momenten heeft men besef van de gedeelde traditie en religie. Dit is belangrijk gezien een moskeegemeenschap niet per definitie homogeen is. Er kunnen immers generatieverschillen optreden, verschil in taal, ideologische

verschillen en soms ethnoculturele breuklijnen. Daarnaast heeft onderzoek aangetoond dat participatie in de eigen groep kan leiden tot participatie in de samenleving. Dit integrerend effect is eerder impliciet.

De activiteiten die extern gericht zijn, hebben een meer expliciet effect op integratie. Door mensen uit de buurt uit te nodigen speelt men in op het ontmoetingsaspect. Deze ontmoeting heeft effect zowel op de moskeegemeenschap als op de buurt. De moskeegemeenschap kan door deel te nemen aan de samenleving zichzelf identificeren tegenover die omringende samenleving. Door de moskee open te stellen naar niet-moslims, hen rond te leiden en hun vragen te beantwoorden, probeert men de negatieve connotatie die er bij niet-moslims meestal is met de moskee, weg te nemen. Op deze manier kan men actief werken aan een positieve beeldvorming van de moskee in de maatschappij. Daarnaast wil men ook de ware islam tonen en hiermee een bijdrage leveren in de strijd tegen islamofobie. Wanneer men samenwerkt met de lokale overheid of met andere, niet-moskeeorganisaties, kan men nog een stap verder gaan in de integratie. Op dat moment is er immers een samenwerking tussen twee actoren in de maatschappij, waardoor ook de moskee beschouwd kan worden als een van de partners, en dus mede, actieve, actor in de maatschappij. Op die manier kan de moskee ook haar plaats, letterlijk en figuurlijk, claimen in de samenleving. Niet alleen haar fysieke plaats in de dominante publieke ruimte, maar ook de symbolische ruimte, in wezen haar bestaansrecht in de samenleving, wordt opgeëist. En tenslotte is er het feit dat moskeeën mee werken aan goed gedrag en burgerschapszin. Tijdens de preken, lessen en seminaries die georganiseerd worden in de moskeeën vraagt men de gemeenschap respect op te brengen voor de burens en voor de wet.

De organisatie van sociaal-culturele activiteiten kan op verschillende manieren hinder ondervinden. Vooreerst moet men als moskee de nodige middelen hebben om een activiteit te organiseren. Een deelnameprijs voor de sociaal-culturele activiteiten vragen is niet altijd mogelijk en kan een drempel vormen voor de deelnemers. Er moet voldoende ondersteuning zijn voor de moskeeën als men van hen meer verwacht dan waarvoor ze eigenlijk bestaan.

Een andere barrière is een zichtbaar wantrouwen tegenover de overheid. Dit wantrouwen heeft haar wortels in het verleden en kan niet zomaar worden weggewerkt. In de contacten met de moskeeën is het dan ook erg belangrijk zorgvuldig een vertrouwensband op te bouwen waarbij beide partners elkaar als gelijke erkennen.

Taal is tenslotte ook een grote hinderpaal als het aankomt op de integrerende rol van de sociaal-culturele activiteiten van de moskee. Als men wil samenwerken met andere actoren uit de samenleving, of dat nu andere organisaties zijn of de overheid, is het belangrijk dat men de taal spreekt om het contact enigszins vlot te laten verlopen. Ook als men de moskee openstelt voor iedereen en ook niet-moslims uit de buurt uitnodigt voor bijvoorbeeld een maaltijd, verloopt de communicatie het vlotst als er een gemeenschappelijke taal is. Maar zeker ook binnen de moskee kan taal een heikel punt zijn. De oudere generatie lijkt het Nederlands taalgebruik in de moskee af te remmen. Voor de jongeren die geboren en getogen zijn in Vlaanderen is Nederlands echter de belangrijkste taal.

In alle bevraagde moskeeën was er de nood om jongeren aan te trekken. Dit probeerde men door activiteiten te organiseren voor hen. Men ook betrekken bij het bestuur van

de moskee bleek minder evident, onder andere door het verschil in taal. Een ander struikelpunt waardoor er geen vlotte doorstroom is van jongeren naar het moskeebestuur is dat de oudere leden van het bestuur weigerachtig staan tegenover het toebedelen van taken in de moskee aan de jongeren. Deze laatsten willen de moskee immers opentrekken naar de buitenwereld en de moskee inschrijven in de wereld. Dit betekent niet enkel de moskee openstellen voor de wereld, maar de wereld ook binnenbrengen in de moskee. Dit door bijvoorbeeld meer aandacht te schenken aan de actualiteit tijdens de preken, door debatten te organiseren over het dragen van hoofddoeken of meer seculiere problemen zoals werkloosheid.

De eerste generatie, die veelal veel werk en energie in de oprichting en het bestaan van de moskee heeft gestoken vreest een te grote invloed en inmenging van buitenaf. De jongeren echter die met andere maatschappelijke vraagstukken worden geconfronteerd dan de ouderen, wensen andere dingen van de moskee. Zij kunnen verder bouwen op hetgeen de generaties voor hen gerealiseerd hebben en zo de werking van de moskee verder uitbouwen. Terwijl de ouderen meer nadruk leggen op de moskee als gebedsruimte waar men op zichzelf het geloof kan belijden, willen jongeren meer naar buiten treden en vanuit de moskee ook actief deelnemen aan de samenleving.

Concluderend kunnen we stellen dat de sociaal-culturele activiteiten van een moskee integratie- en emancipatiepotentieel hebben. Integratie op zich is echter geen prioriteit van de moskee. Het blijft in de eerste plaats een gebedshuis waar alles vrijwillig en veelal met eigen middelen georganiseerd wordt. Eens de moskee goed draait, kan er meer aandacht gaan naar het organiseren van activiteiten en zelfs het uitbouwen van een sociaal-culturele werking. Zeker nog niet alle moskeeën in Vlaanderen zitten al in die fase, maar bij alle moskeeën die wij bevraagd hebben leeft alvast de wil om allerlei activiteiten te organiseren. Gezien de integrerende aspecten kan de moskee een brugfunctie vervullen in de samenleving, maar vooraleer dat van hen verwacht kan worden, moeten ze daarin ook ondersteund worden, en moeten kwesties als taal verder aandacht krijgen.

Bijlagen

Bijlage 1: Topiclijst focusgroepsgesprekken

WAT?	VRAGEN?	FUNCTIE?
Inleiding	<p>Waarom gaat u naar de moskee?</p> <p>Wie gaat er naar de moskee (kinderen/groepen/wie niet?)?</p> <p>Waarom deze moskee? (tevredenheid)</p>	<p>Wat is de reden dat mensen naar de moskee gaan? (Islam of sociaal?)</p> <p>Bereikt de moskee iedereen?</p> <p>Overgangsvraag; aanknopen bij personen of activiteiten</p>
Wie	<p>Imam</p> <p>Wat is de taak van de imam?</p> <p>Als u vragen hebt, kan u de imam dan gemakkelijk bereiken?</p> <p>Als de imam iets zegt in de preek of u raad geeft, volgt u deze dan steeds op?</p> <p>Wat soort vragen stelt u aan de imam? Wat behandelt de imam in de preek?</p> <p>Zijn er naast de imam nog andere belangrijke personen in de moskee? (Wat maakt de imam speciaal?)</p>	<p>Overgangsvraag;</p> <p>Ideaal vs. realiteit</p> <p>Bereikbaarheid van de imam</p> <p>Belang van de imam in leven</p> <p>Thema's die behandeld worden</p> <p>Andere actoren (moskeebestuur prominent?)</p>
Wat?	<p>Welke activiteiten worden er door de moskee georganiseerd naast de dagelijkse gebeden en het vrijdagsgesbed?</p> <p>Dien je hiervoor lidgeld te betalen (gratis?)?</p> <p>Waar gaan de activiteiten door?</p> <p>Wanneer gaan de activiteiten door (voor iedereen?)?</p> <p>Wie doet er mee met de activiteiten (niet-islamitische?) ?</p> <p>Hoe worden de activiteiten aangekondigd?</p> <p>Welke taal wordt gebruikt (tijdens/aankondigen)?</p> <p>Neemt u ook deel aan activiteiten buiten de moskee?</p> <p>Waarom?</p> <p>Worden deze ook in de moskee aangeboden? Is dit anders dan wat in de moskee wordt aangeboden?</p> <p>Welke vereniging organiseert ze?</p>	<p>Vragen naar de activiteiten NAAST de gebeden</p> <p>Kosten</p> <p>Plaats</p> <p>Timing (afhankelijk van?)</p> <p>Bereik</p> <p>Verspreiding</p> <p>Wat voorziet de moskee niet of niet goed/anders?</p>

WAT?	VRAGEN	FUNCTIE?
Hoe?	<p>Is de moskee bekend in de buurt? Ook bij niet-islamitische mensen? Waarom/wie? Als u zelf de leiding zou hebben en iets kunnen veranderen of verbeteren in de moskee, wat zou dat dan zijn? Extra: Is de moskee waartoe u bent aangesloten erkend? Welke gevolgen heeft dit?</p>	<p>Lokale inbedding van de moskee? De inbedding in de omgeving</p> <p>Heeft dit een zichtbaar gevolg voor de gemeenschap?</p>

Bijlage 2: Topiclijst interviews

Beleid

1. Voorstelling

- Korte voorstelling
 - o Wie bent u
 - o Welke functie hebt u in het beleid
- Hoe zit de integratiedienst in elkaar in jullie stad?

2. Contact

- Hebben jullie er een idee van hoeveel moskeeën er bestaan in jullie stad?
 - o Is er een soort van lijst van welke moskee van welke strekking waar is sinds wanneer?
- Hebben jullie veel contact met moskeeën?
 - o Van welke kant komt het initiatief?
 - o Hoe verloopt het contact?
 - o Hoe staan moskeeën er tegenover? Afwijzend? Gevoel van overbevraging? Angst voor bemoeienissen?
 - o Nemen moskeeën met jullie soms contact op om het beleid te beïnvloeden?
 - o Gebruiken jullie moskeeën als kanaal om de moslimgemeenschap te bereiken?
 - o Tijdens het moskeeoverleg; worden er nog andere zaken besproken dan het Offerfeest en overlast tijdens de Ramadan?
- Is er veel verschil tussen de Maghrebijnse en de Turkse gemeenschap op vlak van:
 - o Communicatie
 - o Organisatie
 - o Integratie
- Welk(e) knelpunt(en) stel je vast op vlak van de contacten tussen de moskeeën en de stad?
- Komen er veel moskeeën met vragen (over subsidies, lokalen,...) bij jullie?
- Worden er vanuit de *integratiedienst* initiatieven genomen om verschillende moskeeën of religieuze groepen dingen samen te laten organiseren?
- Er zijn veel initiatieven rond interreligieuze dialoog etc. → gevoel dat het helpt? Is er merkbare verbetering? Suggesties voor verbetering?
- In hoeverre kunnen moskeeën gesprekspartners zijn voor de lokale overheid? In hoeverre zijn ze dat al? In hoeverre wil het stadsbestuur dat? ...

3. Integratie

- Kunnen volgens u activiteiten georganiseerd door moskeeën bijdragen tot integratie?

- Waar wil men in de stad naartoe inzake de rol van de moskeeën?
- Welke trends zie je op vlak van integratiebeleid?
 - o Hoe ervaart u deze trends?
 - o Hoe groot is de kans dat deze trends zich verderzetten in de toekomst?
 - o Welke trends zijn relevant voor de toekomst van de integratiesector?
- Wat stellen jullie vast vanuit jullie werkterrein in verband met de participatie van etnisch-culturele minderheden?
- Wordt er actief gewerkt aan participatie van etnisch-culturele minderheden in raden?
 - o Ook moskeebestuurders?
 - o Worden moskeebestuurders enkel aangesproken op vlak van overlast in de buurt van de moskee, het organiseren van het offerfeest etc, of ook op vlak van participatie en integratie?
 - ➔ Zou u dat al dan niet veranderd willen zien?
- Steunen jullie ook buurtinitiatieven?
- Hebben jullie veel te maken met buurtprotesten tegen een moskee?

Verenigingen

- Korte voorstelling
 - o Wie bent u
 - o Welke functie hebt u in de vereniging?
- Wat is de doelgroep van de organisatie?
 - o Wordt die bereikt?
 - o Hoe wordt die bereikt?
- Hebben jullie er een idee van hoeveel moskeeën er bestaan in de stad waar jullie werkzaam zijn?
 - o Is er een soort van lijst van welke moskee van welke strekking waar is sinds wanneer?
- Hebben jullie veel contact met moskeeën?
 - o Van welke kant komt het initiatief?
 - o Hoe verloopt het contact?
 - o Hoe staan moskeeën er tegenover? Afwijzend? Gevoel van overbevraging? Angst voor bemoeienissen?
- Worden er vanuit de integratiedienst initiatieven genomen om verschillende moskeeën of religieuze groepen dingen samen te laten organiseren?
- In hoeverre kunnen moskeeën gesprekspartners zijn voor de lokale overheid? In hoeverre zijn ze dat al? In hoeverre wil het stadsbestuur dat? ...
- Komen er veel moskeeën met vragen (over subsidies, lokalen,...) bij jullie?
- Kunnen volgens u activiteiten georganiseerd door moskeeën bijdragen tot integratie?

- De vereniging als bruggenbouwer:
 - o Ook met moskeeën?
 - ➔ Waarover?
 - o Invloed op het beleid groot?
 - o Nemen moskeeën met jullie soms contact op om het beleid te beïnvloeden?
- Belangrijke zaken die uit de focusgroepsgesprekken naar boven kwamen (laten toelichten):
 - o Angst ouders voor slechte invloeden op kinderen
 - o Generatieconflict
 - o Plaatsgebrek
 - o Activiteiten in de moskee
- Waar wil men in de stad naartoe inzake de rol van de moskeeën?
- Welk(e) knelpunt(en) stel je vast op vlak van de contacten tussen de moskeeën en de stad?
- Welke trends zie je, de jaren dat de vereniging bestaat, op vlak van integratiebeleid?
 - o Hoe ervaart u deze trends?
 - o Hoe groot is de kans dat deze trends zich verderzetten in de toekomst?
 - o Welke trends zijn relevant voor de toekomst van de integratiesector?
- Wat stellen jullie vast vanuit jullie werkterrein in verband met de participatie van etnisch-culturele minderheden?
- Wordt er actief gewerkt aan participatie van etnisch-culturele minderheden in raden?
 - o Ook moskeebestuurders?
 - o Worden moskeebestuurders enkel aangesproken op vlak van overlast in de buurt van de moskee, het organiseren van het offerfeest etc, of ook op vlak van participatie en integratie?
 - ➔ Zou u dat al dan niet veranderd willen zien?
- Er zijn veel initiatieven rond interreligieuze dialoog etc. ➔ gevoel dat het helpt? Is er merkbare verbetering? Suggesties voor verbetering?
- Steunen jullie ook buurtinitiatieven?

Bibliografie

- Arnaut, K., Bracke, S., Ceuppens, B., De Mul, S., Fadil, N. & Kanmaz, M. (2009), 'Het gekooide Vlaanderen. Twintig jaar gemist multicultureel debat', in K Arnaut, S Bracke, B Ceuppens, S De Mul, N Fadil & M Kanmaz (eds), *Een leeuw in een kooi. De grenzen van het multiculturele Vlaanderen*, Meulenhoff Manteau, Antwerpen.
- Beck, H.I., (2002). 'A hidden agenda or hidden prejudices? Building a Turkish Mosque in Tilburg', in Shadid, W.A.R. & van Koningsveld, P.S. (eds.), *Intercultural relations and religious authorities: Muslims in the European Union*. Leuven: Peeters, 49-66
- Blomme, W. (2005): 'Subsidieer geen allochtone zelforganisaties, ze werken integratie tegen' in: *De Standaard*, 04/05/2005
- Bousetta, H. & Maréchal, B., vertaald door Kanmaz, M. (2004). *Islam en moslims in België. Lokale uitdagingen en algemeen denkkader. Synthesenota*. Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- Bowen, J. (2008). 'Multiple Adaptations: Islam in three worlds', in: *Islam and Europe. Challenges and opportunities*, Lectures Forum A. & A. Leysen 2006-2007, Leuven University Press, Leuven, 17-46
- Bowen, J.R. (2004) 'Beyond migration: Islam as a Transnational Public Space', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 30(5): 879-894
- Brown, K. (2008). 'The promise and perils of women's participation in UK mosques: The impact of securitization agendas on identity, gender and community', in: *British Journal of Politics and International Relations*, 10 (3): 472-491
- Caputo, B. (2005). 'Domestication of space. Arab migrants in Milan' *ISIM Review*, nr. 16, p. 24
- Carpentier de Changy, J., Dassetto, F. & maréchal, B. (2006). *Moslims en niet-moslims. Knelpunten in de dialoog*. Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- Cesari, J., (2005) 'Mosques in French cities: towards the end of a conflict?' in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1025-1043
- Cesari, J., (2005) 'Mosque conflicts in European cities: Introduction' in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1015-1024
- Coffé, H. & Geys, B. (2006). 'Sociaal kapitaal in heterogene gemeenten. Een studie naar de relatie tussen een heterogene bevolkingssamenstelling en het sociaal kapitaal in Vlaamse gemeenten.', in: *Tijdschrift voor Sociologie*, 2006/1 pp. 28-53
- Dagevos, J. Gijsberts, M. & Van Praag G. (2003). *Rapport minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.
- Debeer, J., Loobuyck, P. en Meier, P. (2011a). *Imams en islamconsulenten in Vlaanderen: Hoe zijn ze georganiseerd?* Universiteit Antwerpen, Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

Debeer, J., Loobuyck, P. en Meier, P. (2011b). *Imams en islamconsulenten in Vlaanderen: achtergrond en activiteiten in kaart gebracht*, Universiteit Antwerpen, Steunpunt Gelijkekansenbeleid

De Galembert, C. (2005). 'The city's 'nod of approval' for the Mantes-la-Jolie Mosque Project: Mistaken traces of recognition', in *Journal of ethnics and Migration Studies*, 31(6): 1141-1159

Doomernik, J. (1991) *Turkse moskeeën en maatschappelijke participatie. De institutionalisering van de Turkse islam in Nederland en de Duitse Bondsrepubliek*. Ph.D.diss., Amsterdam, Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap

Erkoçu, E., Bugdaci, C. e.a.(2009). *De moskee: politieke, architectonische en maatschappelijke transformaties*, Rotterdam: NAI

Eeckhout, B. & Galle, C. (2009). 'De moskee wordt een ontmoetingscentrum'. Meryem Kanmaz en Herman De Ley zien de islam zich aanpassen aan de lekenstaat, in: *De Morgen*, 20 april 2000 p.7

Gijsberts, M. & Dagevos, J. (2005). *Uit elkaars buurt. De invloed van etnische concentratie op integratie en beeldvorming*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau

Heyse, P. (2008). *Onderzoek naar de structuur en werking van allochtone vrouwenverenigingen*, Universiteit Antwerpen en Universiteit Hasselt, Centrum voor Migratie en Interculturele Studies.

Gale, R. (2005). 'Representing the city : Mosques and the planning process in Birmingham', in *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1161-1179

Jacobs, D. (s.d.). 'Stank voor dank voor de zelforganisaties', op: www.liberales.be/essays, geraadpleegd op 03 november 2011

Jonker, G. (2005) 'The Mevlana Mosque in Berlin-Kreuzberg: an unsolved conflict', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1067-1081

Kahera, A.I. (2002, 'Urban Enclaves, muslim identity and the urban mosque in America', in : *Journal of muslim minority affairs*, Vol. 22(2): 369-380

Kanmaz, M., Vandermarliere, K., De Kesel, R., Kör, M. & Welzbacher, C.(2011). *Nieuwe moskeeën in Vlaanderen. Tussen heimwee & werkelijkheid*, Brussel: MANAvzw

Kanmaz, M., (2009). *Islamitische ruimtes in de stad. De ontwikkeling van gebedsruimtes, moskeeën en islamitische centra in Gent*. Gent: Academia Press

Kanmaz, M. (2008). 'Moskeeën als claims op de publieke ruimte. Het Gents Turks en Maghrebijns/Arabofoon moskeelandschap' in: Praet, D. (red.), *Us and Them: Essays over filosofie, politiek, religie en cultuur – van klassieke oudheid tot Islam in Europa. Liber Americorum Herman De Ley*, Academia Press, pp. 391-436

Kanmaz, M. & Zemni, S, (2008). Moslims als inzet in religieuze, maatschappelijke en veiligheidsdiscours, in: Vanderwaeren, E. en Timmerman, C. (red.), 2008: *Diversiteit in islam. Over verschillende belevingen van het moslim zijn*, Leuven/Voorbrug: Acco pp. 109-156

- Kanmaz, M. (2007). *Moskeeën in Gent: Tussen subcultuur en sociale beweging. Emancipatiedynamieken van moslimminderheden in de diaspora*. Doctoraatsthesis, Universiteit Gent.
- Kanmaz, M. en El Battiui, M. (2004): *Moskeeën, imams en islamleerkrachten in België. Stand van zaken en uitdagingen*. Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- Kanmaz, M. & Mokhless, F. (2002). 'Sociaal-cultureel werk in de moskee?' in: *Vorming, Vaktijdschrift voor volwasseneducatie en sociaal-cultureel werk*, Jg 17, Nr 6, oktober 2002.
- Kanmaz, M. (2002). *Moskee en godsdienstbeleving. Leven als moslim in een lekenstaat. Draft Versie*. Centrum voor Islam in Europa, Universiteit Gent.
- Kanmaz, M. (1999) 'Scientific research of islam in Europe – Islam in Flanders; the social role of mosques. Social-geographic, political and religious-cultural aspects' in: *C.I.E.-newsletter*, Vol. 1(2): 10-15
- Landman, N. & Wessels, W. (2005). 'The visibility of Mosques in Dutch Towns', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1125-1140
- Manço, U. & Kanmaz, M. (2005). 'From conflict to co-operation between Muslims and local authorities in a Brussels borough: Schaerbeek' in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1105-1123
- Maréchal, B., 2003, Mosques, Organisations and Leadership, in Dassetto, F., Maréchal, B. Allievi, S., & Nielsen, J., (red.), *Muslims in the Enlarged Europe. Religion and Society*, Leiden: Brill, pp. 79-150
- Maréchal, B. (2001), 'Mosquées, organisations et leadership', in: Dassetto, F., Maréchal, B. & Nielsen, J., (eds.), *Convergences musulmanes. Aspects contemporains de l'islam dans l'Europe élargie*, Louvain-la-Neuve : Bruylant-Academia
- Maussen, M. (2007). *The governance of Islam in Western Europe. A state of the art report*, IMISCOE Working Paper No. 16, june 2007
- Maussen, M. (2005). 'Mosques and muslims in Marseilles', in: *ISIM Review* (16): 54-55
- McLoughlin, S. (2005) 'Mosques and the public space: conflict and cooperation in Bradford', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31(6): 1045-1066
- Meireman, K. (2000). *De landelijke verenigingen van etnisch-culturele minderheden*. Leuven: K.U.Leuven, Instituut Recht en Samenleving
- Metcalf, B. (ed.) (1996). *Making muslim space in North America and Europe*, Berkely, California, University of California Press.
- Saint-Blancat, C. & Schmidt-di-Friedberg, O. (2005). 'Why are mosques a problem? Local politics and fear of Islam in Northern Italy', in: *Journal of Ethnic and Migration Studies* 31(6): 1083-1104
- Schinkel, W. (2008). *Een gedroomde samenleving*, Kampen: Klement.

Shadid, W.A.R. & van Koningsveld, P.S. (2008). *Islam in Nederland en België. Religieuze institutionalisering in twee landen met een gemeenschappelijke voorgeschiedenis*. Leuven/Paris/Dudley, M.A.: Peeters

Shadid, W.A.R. & van Koningsveld, P.S. (red.) *Religie, cultuur en minderheden. Historische en maatschappelijke aspecten van beeldvorming*, Tilburg.

Sierens, S. (2003). 'Zelforganisatie van minderheden en emancipatie revisited: wat kan de overheid leren van recent wetenschappelijk onderzoek', in: *Vorming*, 2, pp. 103-128

Sierens, S. (2001). *Effecten van het sociaal-cultureel beleid voor allochtonen. Eindrapport*. Universiteit Gent, Steunpunt Intercultureel Onderwijs.

S.n. (2009) *Project 'Stafkaart van het migrantenmiddenveld en zijn erfgoed in Vlaanderen 1830-1990*

Sunier, T. (2006). 'The Western Mosque: Space in physical place' in: *ISIM Newsletter* (18): 22-23

Theunynck, R. (2009). *Gekleurd cultuurbeleid, gedeelde cultuur? Een kwalitatieve analyse van het Vlaams cultuurbeleid met betrekking tot interculturalisering en de positie van socio-culturele migrantenverenigingen*. Masterproef sociaal werk, Universiteit Gent.

Timmerman, C., Vanderwaeren, E. & Crul, M. (2010). 'The second Generation in Belgium', in: *International Migration Review*, vol. 37, No. 4, The Future of the Second Generation: The Integration of Migrant Youth in Six European Countries, Winter, 2003, The Center of Migration Studies of New York, pp. 1065-1090

Van Craen, M., Vancluysen, K. & Ackaert, J. (2009). *Gekleurde steden. Autochtonen en allochtonen over samenleven*. Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Universiteit Antwerpen/Hasselt

Van Craen, M., Vancluysen, K, Ackaert J. & Van Aerschot, M. (eds.) (2008). Steunpunt Gelijkekansenbeleid zoekt in op Sociaal-Culturele integratie bij allochtonen. In: *Zoem*, september 2008, Steunpunt Gelijkekansenbeleid, Antwerpen.

Van Craen, M., Vancluysen, K. & Ackaert, J. (2007). *Voorbij wij en zij? De sociaal-culturele afstand tussen autochtonen en allochtonen tegen de meetlat*. Brugge: Vanden Broele

Vanderwaeren, E. en Timmerman, C. (2008): Inleidende beschouwingen op 'Diversiteit in islam. Over verschillende belevingen van het moslim zijn', in: Vanderwaeren, E. en Timmerman, C. (red.), 2008: *Diversiteit in islam. Over verschillende belevingen van het moslim zijn*, Leuven/Voorbrug: Acco pp 9-14

Vanderwaeren, E. en Timmerman, C. (2008): Hoogopgeleide jongeren over hun moslim zijn in Vlaanderen, in: Vanderwaeren, E. en Timmerman, C. (red.), 2008: *Diversiteit in islam. Over verschillende belevingen van het moslim zijn*, Leuven/Voorbrug: Acco pp. 15-43

Vanparys, W. (2002) *Het Turkse verenigingsleven in Gent. Een casestudy*. Scriptie, Universiteit Gent

Geraadpleegde websites

www.fov.be

www.manavzw.be

www.minderhedenforum.be

www.sociaalcultureel.be

www.socius.be

www.vandale.nl

Steunpunt Gelijkekansenbeleid
Policy Research Centre on Equal Opportunities

Consortium Universiteit Antwerpen & Universiteit Hasselt

Lange Nieuwstraat 55
B-2000 Antwerpen
Tel: +32 3 265 59 63
Fax: +32 3 265 59 26
e-mail: steunpuntgeka@ua.ac.be

www.steunpuntgelijkekansen.be